

INTERVISTË ME SALI CACAJN

Prishtinë | Data: 26 shtator, 2016

Kohëzgjatja: 133 minuta

Të pranishëm:

- Sali Cacaj (I intervistuari)
- Erëmirë Krasniqi (Intervistuesja)
- Noar Sahiti (Kamera)

Simbolet e komenteve në transkriptë të komunikimi jo-verbal:

() - komunikim emocional

{ } - i intervistuari shpjegon me gjeste

Simbole të tjera në transkriptë:

[] - shtesë e tekstit për të lehtësuar kuptimin

Fusnotat janë shtesa editoriale që japin informacion mbi vendbanime, emra apo shprehje.

Pjesa e Parë

Sali Cacaj: Sali Cacaj nga Deçani, i lindur me 1 shtator 1951, në familjen Cacaj të Deçanit.

Erëmirë Krasniqi: Zotni Cacaj, a mundesh me na folë për kujtimet e hershme të rinisë, për familjen e juaj, dhe rrethin ku jeni rritë?

Sali Cacaj: Po, që nga koha kur unë mbaj mend, si fëmi ne kemi jetuar në një bashkësi familjare, dikun mbi dyzet anëtar të familjes. Kemi jetue në pjesën e vjetër të Deçanit, të fshatit të Deçanit. Infrastruktura e shtëpisë ka qenë, një shtëpi në rrugën kryesore nga ana perëndimore duke shku në fshat, në të djathtë një shtëpi, një kullë tre katëshe, e vazhduar me kullën tjetër dy katëshe, e në brendi ka pasë një bunar që ende edhe sot është. Ka qenë noshta rreth tridhjetë metra i thellë, ka qenë një pjesë për bagëti që i thonin *posllom*¹. Kem pasë kosha, dy kosha. Ka qenë dudi, bojlia, kopshti dhe të gjithë ato që më përkujtojnë, ftojtë dhe të gjitha ato që më përkujtojnë fëmijërinë e hershme.

Erëmirë Krasniqi: Qysh ka qenë jeta në bashkësi?

Sali Cacaj: Me të thanë të drejtën, unë e çmoj atë jetë të asaj kohe. E shof që ka qenë një organizim mos të thom veç mjaft i përkrym, ka qenë një hierarki familjare të cilën unë e mbaj mend, që i zoti i shtëpisë ka qenë si me thonë sot president i një organizate apo ni kështu që osht' respektu skajshmërisht.

Ka pasë një harmoni të pashoqe. Asnjëherë në jetë nuk kom vrejte grindje në mes, qoftë të gjinisë mashkullore, qoftë të gjinisë femërore. Secili i ka pasë detyrat e veta. Ma vonë i kom kuptu, se në ato kohra nuk e kom kuptu, por ma vonë e kom kuptu hierarkinë dhe organizimin mjaft të mirë, bile mos të thom për atë kohë shumë të qëllim, edhe shumë mund të them, mjaft perfekt.

Ka qenë pjesa [puna] e ndarë e mashkujve apo burrave të shtëpisë, dikush i ka rujt delet, tjetri i ka rujt loptë, tjetri ka qenë në mulli, se ne e kishim edhe një mulli në afërsi të qendrës së Deçanit. Ndoshta nga shtëpia njëqind e pesëdhjetë metra. Mullini osht' edhe sot e ksaj dite në mbrojtje të trashëgimisë kulturore. Mullini ishte shumë i hershëm, po ma vonë përballë kuvendit komunal të vjetër të komunës

¹ Një term tjetër për Shtallën.

së Deçanit, dhe aty mullini i kishte tre gurë, i thonim ne, dhe e di që njerëzit që blunin kanë qenë nga [ana] Drini, nga Ura e Shejtë, të huaj, gjinë, njerëzit, dhe gjithë ato fshatra, jo vetëm të komunës së Deçanit por edhe të Gjakovës, Pejës me rrethinë. I ka lidhë arsyeja sepse mullini ishte në qendër, kur njerëzit shkonin në bjeshkë, e bishin drithërin për ta blu, edhe mas dy dite, tri dite, ai mullini rrinte njëzet e katër orë i hapur, kështu që njerëzit e kanë marrë në çdo kohë, e kanë gjetë aty, jo për ta çu në shtëpi e pastaj për ta bajtë atje.

Mullini ka qenë, kanë punue dy- tre persona në kohën kur ka qenë njeni i smutë, osht' zëvendësu tjetri. Meqenëse, është çështja te mullini, në mulli kanë punue me kohën baba Zymer, pastaj ka punue ni kohë baba Isufi i cili ishte i zoti i shpisë. Ndërkohë, në periudha të shkurta zakonisht ka qenë jo punë e randë sidomos fizike edhe aq kanë punu edhe të tjerët, edhe baca Demë, edhe im at Asllani apo Azllani si i thojshin. Kanë punu baca Hamëz, baca Bekë dhe shumica kaniherë, edhe ne të rijtë sillëshim dhe rrishim andej sepse ka pasë edhe nji lllamë ku qëndronte mullisi apo ai që blunte.

Aty ka pasë një oxhak, ka qenë ni shtrat ni lartësi noshta pak me të lartë sesa kauçat e sotshëm, kurse ka qenë nji karakteristikë se përtej shtratit, noshta jo për dy vetë taman, pak më i ngushtë ka qenë, për ni person, pak ma i gjonë se për ni person. Ka pasë një karakteristikë sepse aty ai ka qenë me drrasa, mullini ka qenë i gurit ndërsa ajo ndarja ka qenë me drrasa. Ka pas një dritare nga pjesa e brendshme kur merrte ftoftë për të parë hyn apo nuk hyn dikush, për të parë ndonjë njeri, ai është funksionaliteti i tina në mulli.

Ni karakteristikë ka qenë që përtej asaj dhomës së fjetjes, dhomës ku qëndronte mullixhiu ka qenë ni derë që nuk u vrenjte fare, dërrasa që ishte imitim i prerë e dërrasave që kishte në brendi, një pjesë dikun noshta 3x2 metra, edhe e kanë përdor për t'i mshef gjërat ma të rëndësishme, qoftë ushqimin, qoftë ndonjë person nëse ka asi pozita të palakmueshme me pushtetin, apo gjërat që jonë mshef gjithmonë kanë ekzistru në ato kohra.

Erëmirë Krasniqi: A mundesh me na fol për familjen tonde t'ngushtë?

Sali Cacak: Po. Gjyshi im i kishte katër vllazën, njeni nga ata nuk ka pasë fëmi, Tahiri. Ndërsa, të tjerët, Halili ka pasë fëmijë, Imeri ka pasë fëmijë dhe im at ishte vetëm, dhe kishte një motër e cila i patë vdek shumë herët prej tuberkulozit. Ka pasë dy fëmijë, bineq pastaj im at... por nuk i kanë jetue, pastaj fëmijtë nuk i kanë jetue një kohë, pastaj ne jemi dy vëllezër dhe gjashtë motra.

Erëmirë Krasniqi: Ku keni shku në shkollë?

Sali Cacak: Shkollën fillore e kam krye në Deçan. Shkollën e mesme, në Deçan e kam kry shkollën fillore që ishte një pjesë nga pjesa e vjetër ndoshta nja tre-katërqind metra. Mësuesi i parë i imi ka qenë Riza Alaj, dhe në vitin e dytë të shkollës fillore. Ishte një person me një pamje të jashtëzakonshme. Ishte taman si artistat e Hollywood-it, i gjatë me një pamje po thom lirisht në atë kohë, ma vonë i shiqonim filmat e Hollywood-it, Rock Ansoni dhe shumë të tjerë artista që kanë qenë si Hemfri Bogardi e asine, ama mësuesi ynë, ma vonë e kam vrejtë, që nuk dallonte nga ata as në pamje as në bukuri dhe as në elegancë.

Ishte një njeri i përkrym, i prerë, i matur, shumë i mençum, shumë autoritativ, karizmatik dhe në një

kuptim frymëzimin e pedanterisë e kam pak prej tij aq sa, ndoshta s'mund të jem aq pedant, por e kam pak prej tij. Më vonë, ai ishte drejtor i Normales në Deçan, ma vonë shkoi drejtor në Prizren e shumë më vonë e di që ka qenë për një periudhë të gjatë drejtor i Televizionit të Kosovës.

Erëmirë Krasniqi: Çka ju kujtohet prej shkollës fillore, po mendoj ma gjanësisht?

Sali Cacaj: Shumëçka më kujtohet. Më kujtohet mësuesi ynë me një përkushtim shumë të madh, se në ato kohëra dallonte prej kohërave të sotshme, se kryesisht ne dijen, shkrimin, diturinë për botën, për gjërat e tjera i mësonim vetëm nga mësuesit dhe profesorët. Ndërsa, sot është një kohë që mësohet përpara prej internetit, prej jetës së përditshme. Kujtimet me respektin ma të madh për mësuesin tonë Riza Alaj, i pari ka qenë tepër i afërt, tepër i shoqërueshëm, tepër i ngrohtë, si me thonë i përshpirtshëm mirëpo ka qenë shumë i prerë. Ai ku ka thanë një gja osht' kështu, ndryshe nuk ka ba asnjëherë.

Lujshim qysh atëherë si në fëmijëri me ekipet e topit, u ndajshim lujshim, bora kur binte lujshim me bosa bore si shumë të tjera. Shpesh herë, ndërtonim dordoleca që i thomi. Pastaj, mbaheshin turnirët e topit me ciklet e klasave të para mes veti, cila klasë fitonte. M'kujtohen ato, si gjithmonë kam qenë një aktivist i lojërave, i topit dhe në vrapime.

Pastaj, mësuesi i klasës së dytë ka qenë një Qemajl Dobroshi, në klasën e tretë, kah fundi i klasës së dytë profesori Rizaja ka pas një fatkeqësi, e patën plagosë. Qysh atëherë më kujtohet, nuk di kush por e patën plagosë këtu {tregom me dorë kah lëndimi}. Nuk e di, indirekt konflikte që kanë pasë dhe ne qanim se na kanë vra msusin, por ama shumë kohë kur shiqoja filmat e Shqipërisë, televizionin shqiptar [RTSH], në ni filëm e kanë vra msusin, m'u gjithmonë m'u kthente si... shumë ma herët na kanë vra neve mësuesin. Ama, fatbardhësisht jetoi. Ishte vetëm një plagosje e lehtë, më dukët ka qenë indirekte, kështu një konflikt, nuk m'kujtohet ma shumë.

Erëmirë Krasniqi: Çka ju kujtohet prej jetës së asaj kohe, se ju jeni po ashtu edhe gjenerata, jeni bash meniherë mas Luftës së Dytë Botërore. Çka ju kujtohet prej qatij aspektit social, qysh ka ndodh q'ai ndryshimi po mendoj socializmi?

Sali Cacaj: Ne, atëherë nuk..

Erëmirë Krasniqi: A e dishit ju qato?

Sali Cacaj: Ne kemi qenë në Deçan, e dishim që atëherë ishte, kishim një frikë që në fëmijëri prej policie, kishim një frikë pak natyrisht prej pushteti, prej ushtrie, prej.... Pleqtë rrëfejsin në kohna të ndryshme për luftërat që jonë ba. Im at, unë preferoj im at se osht' shqip. Ai ishte njëri prej atyne që ishte ne Luftën e Dytë Botërore, ka marrë pjesë. Ka qenë i plagosun. Realisht, më thonë tanët kanë marrë pjesë noshta në lufta ma shumë të detyrueshme sepse pushteti i atëhershëm i ka detyru njerëzit m'i ba.

Përcaktimet nuk i kanë pasë komuniste në asnjë mënyrë edhe... mirëpo, kanë qenë të kyçyn në disa gjana tjera, ksi tjera si tregojshin pak patriotike, të nivelit të tyre, me atë kapacitetin e tyne çfarë e

kanë pasë. E kanë pasë një shoqni mjaft të gjanë. Kanë qenë një familje shumë bujare, *bogatstvo*² sepse unë nuk e mbaj mend shtëpinë time, se ne vonë kemi shku, se ka qenë një hierarki shtëpiake që në odën e burrave apo në kuvendin e burrave, se zakonisht duhet të quhet kuvend e jo odë e burrave, se edhe odë edhe sobë osht' tyrqe. E di që tek ne e kemi pasë atë hierarki, e kemi pasë kuvendin e burrave apo odën e burrave si i thojnë tash në kullën trekatëshe. Ka qenë ni pjesë e jashtme përpara e drurit, ka qenë edhe një pjesë tjetër për të rinjë dhe për ksi në katin e tretë, po edhe ajo ka pasë oxhakun.

Ndërsa, në shtëpinë poshtë në atë pjesën dykatëshe, brenda në kullë kati i dytë ka qenë katër dhoma të fjetjes. Dhomat e fjetjes e kanë pasë secila banjën për në atë kohë si ka qenë për të ngrohur ujin në shtëpi për ta bajtë edhe për t'u pastru lartë. Ka qenë një karakteristikë si [që] në shtëpinë tonë kanë qenë ni parë shkallë, se në katin përdhese ishin bagëtia, domethënë kryesisht ishin lopët dhe kuajt. Ndërsa, delet ishin në ni pjesë tjetër se ato kërkonin një hapësirë më të madhe.

Ni karakteristikë ka qenë gati në çdo kullë, por më kohën i kanë deformat, se unë kom punu shumë për kulla, kam pasë të fotografime. Ndoshta, mbi dhjetë-pesëmbëdhjetë mijë fotografime, shumë ma shumë. Gjithsej mbi pesëdhjetë mijë diapozitiva më janë djegë në shtëpi, por më vonë kalojmë tek kjo. E ajo ka qenë ni karakteristikë e cila, nga pjesa e poshtme e ahrit osht' mbyll dera nga pjesa e pasme. Ka qenë një shul i thonin të vjetrit edhe drom, dikush shulë dikush drom. Nxerrej nga muri dhe ishte ndoshta i dimensioneve afërsisht dy-trembëdhjetë centimetra, me dy-trembëdhjetë centimetra i drurit të gështenjës shumë të fortë dhe e nxjerrshim nga një pjesë për ta fut në pjesën tjetër për ta mbyllë derën dhe askush s'kishte mundësi për ta hapë nga jashtë.

Por, ka qenë karakteristike që aty brenda ka pasë shkallë dhe prej shkallëve janë ngjitë nalt, pastaj në katin e dytë janë lidhë me pjesën tjetër, ndërsa janë lidhë edhe prej pjesës së jashtme. Në pjesën dykatëshe ka qenë, shtëpia ka qenë, përdhese ka qenë kur kemi hy në hymjen kryesore, në krahun e djathtë ka qenë një dhomë e ditës, si më thonë në kohën e sotshme, e qëndrimit apo e ndejës si i thojshin. Aty ka qenë me shkëmbe që u ulshim, nuk ka qenë e shtruar. Ka qenë pjesa ku laheshin enët, ka qenë një oxhak i madh ku përgatitej uji për çdo gja edhe ushqimet ku përgatiteshin, e ka qenë një dritare ndoshta nja tri metra e gjatë, kështu me dritare të vogla ku në atë pjesë vendoseshin "tamli" që i thojmë na qumështi, në koritat për të vnu mazë që ka qenë njena prej proceseve po mënoj të familjes për të ba ushqimin ka qenë. Ndërsa mbi atë aty, ka qenë një pjesë që i thojshin çarranik apo vendi i bylmetit që i thojshin. Aty osht' rujt edhe djathi edhe kosi, edhe turrshinat edhe të gjitha ato domethënë të kuzhinës, si më thonë, shpajzët e vogla që kanë qenë, po aty ishin ato që ishin në bjeshkë, ishin jo një, por vishin kah dhjetë-pesëmbëdhjetë dinarë. Secili i kishte ndoshta tridhjetë-pesëdhjetë kilogram për deri në pranverë, se e nxjejshin, te ne i thojmë, e nxojmë dhjathin edhe bylmetin për ta pasë një siguri për ushqimin deri në, deri të fillon stina e pranverës kur fillon prapë pastaj për të mbledhë ushqimin.

Dhe aty ishte ni parë shkallë ishin për katin e dytë, ajo shtëpia jonë ende osht' e djegun, nuk osht' krejtësisht e rrënume. E ka pasë një karakteristikë se ka qenë vetëm një korridor ndoshta afërsisht dy metra jo të plota, e lidhke dritaret ndriçuese [që] ishin kah rruga ndërsa aty kishte gjashtë dhoma, si

² Serb: *bogatstvo*, pasuri.

një korridor i lartë, si shkollore, edhe dhomat ishin për fjetje të njerëzve me familjet e veta. Ndërsa në pjesën e epërme në drejtimin e kullës ishte një dhomë, kuvendi i grave apo dhoma e grave si quhej. Aty ka qenë ndoshta dimensionin 5x6 apo 6x6 afërsisht. Aty qëndronin ato gra dhe ato vajza, fëmija, nanat lehona, ato që kishin me përgatit çejzin m'u përgatit për martesë, me ba kanë [ngjyr flokësh], me ba gjithmonë qylyma. Kanë ba gjana të ndryshme, punë dore për t'i shitë në treg në Pejë kryesisht, por ndonjëherë rrallë edhe në Gjakovë për të siguru edhe mjete materiale për nevoja të familjes së ngushtë, përpos renit shtëpiak që kanë pasë.

Reni shtëpiak ka qenë, që e mbaj mend, kur secilit i janë nda pjesa e caktume, si me thonë një shumë e caktume e të hollave për nevoja të veta. Pastaj osht' shumë karakteristike që e kom potencu edhe në do memoare të mia që mu kanë dëmtue në luftë, tek ne kanë marrë një nuk më kujtohet mbiemri i atyne. Nji kohë kanë ardhë prej Prizreni, pastaj prej Gjakove, ma vonë që mbaj mend kur kam qenë me i rritun, prej Peje. Vishin ni njeri, dy njerëz rrobaqepës qëndroshin ka dy netë, ma shumë ni natë, dy netë, tri netë u merrshin masën të gjithë familjes. Shumë interesant! Ma vonë e kom kuptu rëndësinë e sajna. U merrshin masën, edhe ato modelet e pantollat si kanë qenë në ato kohna, tirqet për pleqtë e kto, i përgatitshin pas dy- tri jave, pas dy- tri jave, vishin ata dhe i provojsim ku ishin ma të ngushta, ma të gjana, aty për aty i prejke me ato gërsantë ai rrobaqepësi. Ka qenë ni karakteristikë e jashtëzakonshme si me thanë.

Erëmirë Krasniqi: Sa gjenerata jetojshin në kullë?

Sali Cacaj: Kanë jetu tri-katra. Katër gjenerata kanë jetu kështu në kullë, po. Domethënë, secili prej neve e kishte gjyshin gjallë gati, në të shumtën e rasteve. Edhe katragjyshin, ndodhte. Unë nuk e mbaj mend katragjyshin. Ata që janë përpara meje, disa.... Babën Sylë, pastaj baca Hamëz, baba Zymer, ata janë ma të mdhej, kanë tash ende... është një ngjarje 87, 90 vjet, por e mbajnë mend, ata e mbajnë mend. Unë vetëm gjyshin e mbaj mend. Kam mbajtë, edhe krejt pleqtë kanë mbajtë opangat, opingat si me thanë kanë qenë të lëkurës, prej lekurës edhe e kanë qep me penj në anën e epërme, çorapët e leshta qysh kanë qenë.

Erëmirë Krasniqi: A i punojshin edhe kto krejt vetë, apo?

Sali Cacaj: Po, po kto vet i kanë punu. Jo, kto vet i kanë punu. Gratë i kanë punu në shtëpi. Çorapët i kanë punu vet, shokat e brezit, kto shokat për tirqe i kanë punu vet. Kmishat i kanë pre vet, amo tirqet, jo. Tirqet edhe atë jelekun e tirqeve, edhe japon që i thojmë ne, pelerinë që quhet edhe herrka kto kanë qenë. Herrka osht' mbi kto, si me thanë, tash një jakne ma e madhe e ka pasë edhe kapolen. Ktu nuk ka pasë pullë, ai i ka pasë me tel për t'u ngjitë kshu në ketë mënyrë {tregon me duar}. Si sot e di. Shof kaniherë diku-diku.

E ka pas kapolen, për çudi ka qenë me mangë të shkurta. Edhe më kujtohet atëherë qysh me mangë të shkurta, po me mangë të shkurta se osht' dashtë me lëviz, se ai mitani i leshit, me zhgun edhe kjo atëherë e kanë pamundsu lëvizjen e lirë për të ba punë sa osht' dashtë për atë nivel. Ndërsa, ajo pelerina që i thojnë tani apo japonxhë i kanë thanë, edhe ajo ka qenë shumë e ranë, më kujtohet kaniherë kur shkojsa me ia marrë babës, unë i vogël menzi e çojsha, ka qenë krejt e zhguni. Ajo ka qenë vetëm këtë pjesën e krihve, e ka pasë pjesën ktu {tregon kah dora} të hapun për durë, kapolen e

ka pasë dhe ngjyrat kanë qenë të bardha me gajtanin e zi edhe kanë qenë të, me... ngjyrosja osht' ba në shtëpi, e gjanave. Ka qenë e kafes së mbylltë, ne i thojshim me të zi të arrës, me arrë domethënë, me lëvore dhe me lëvore të verrit janë ngjyrosë. Ama ka qenë një ngjyrosje, më kujtohet kurrë se lëshojshin ngjyrën. Një ngjyrë rrinte ashtu. E di unë kur i ngjyrosshin, e mbajë mend. Më kanë interesu kto gjanat e vjetra edhe sot me interesojnë.

Kom pasë mjaftë gjana etnografike edhe jelekë edhe tirqe edhe ksine opanga disa lloje edhe e kom pasë kto brekët e gjata, të brendshmet, për çudi verës nuk i kanë bajtë tirqet, por i kanë bajtë qeto brekët e gjata. Kanë pasë një shtresë ndoshta nja shtatë centimetra afërsisht, pak ma shumë, pak ma poshtë. Ajo ka qenë ni pjesë, si me thanë, pak ma e shtypne, e dekorume me lule me do asishne në veti, jo me ngjyra kshtu asishne. I kanë lidhë në atë kohë, jo s'ka pasë llastik.

E kmishat për çudi i kanë pasë shumë karakteristike, kështu pa jakë, që i thojmë na tash jaka ruse, pa jaka kështu vetëm në ketë pjesën që del kështu, kështu të hapne deri këtu, këtu kanë pasë një katror {tregon kah krakrori} noshta ma e madhe se 6x9, 7x10 afërsisht, se jam fotograf e dimensionet pak deformitet profesional. Edhe pastaj janë kanë të lidhne poshtë, edhe verës i kanë përdorë. Kanë qenë taman më kujtojnë kta filmat meksikan, pak mbi gjunjë i kanë pasë, i kanë lidhë kshtu me ni shokë ose me ni shami ose me ni shall i kanë lidhë ktu në brez. Ama, kanë shërby ato pak, edhe ato të bardhat, taman janë dukë si meksikanët, kapuçin e bardhë.

E kto teshat e dimrit, të zhgunit që i thojmë ne, tirqet e kto që i kanë bajtë, e gjyshi im i kishte krejt. Domethënë, derisa ka vdekë në vitin noshta '69, 118 vjeç ashtu. Edhe gjyshi ka pas plisin e bardhë, mjekrrën e bardhë deri këtu {tregon me dorë}. Ai ka qenë bari. Ka qenë mjaftë i përshpirtshëm. Dy elemente që ma vonë m'u kanë, si me thanë, më kanë shti në jetë gjatë leximeve, gjatë filmeve, kur ka qenë pyetja përshpirtëria, përpos përshpirtërisë dhe bukëdhanies edhe kujdesit ndaj fëmijëve, kanë qenë një kujdes tepër.... Sot nuk e kemi na qashtu, ndoshta. Bile kemi qenë noshta pak pasiv t'u u kujdes pak ata tepër.

Dy elemente të gjyshit që më kujtohen, ai ishte bari qysh tregojnë të vjetrit. Ni pjesë të bjeshkës që i thojmë na, Nërkunxhe, duke u zhdjerg, t'u zbrit prej sezonës që ka përfundu, sezoni veror. E ka fillu koha e ftoftë duke ardhë poshtë, në rrafsh, ni bjeshkë osht' e afërt, ajo pranverore, Nërkunxhe quhet, e kanë gjetë ni kaproll të vogël, shumë të vogël. Edhe e ka marrë kaprollin me i dhanë, e ka majtë gjithë dimnin në atë ahrin edhe i ka jep me ushqye, një kujdes të jashtëzakonshëm por për çudi në pranverë kur kanë shku në bjeshkë prapë në të njëjtin vend e ka lanë. Ni karakteristikë që më banë me u ndi mirë për kushdo që do ta kishte ba atë gjest, por tash më banë m'u ndi mirë që tamon gjyshi im ka pasë ni anë shpirtërore shumë të mirë. I kanë besu Zotit shumë. Fetar nuk jonë deklaruar qaq shumë, ama Zotit i kanë besu. Kohë pas kohe kanë shkue, jo gjithë, por të xhumave kanë shku m'u falë se afër ishte xhamia aty. Ama, atë e kanë ba ma shumë e kom vrejte, se në shtëpi nuk ka pasë elemente fetare, por çdo gja që nuk osht' dashtë, nuk duhet si më thanë me fishllu natën, nuk duhet m'i pre thonjtë natën, e shumë e shumë gjana tjera të cilat pa spegime pse nuk duhet, veç s'duhet edhe u kry puna.

Erëmirë Krasniqi: Sa i përket vendimmarrjes në bashkësi, qysh ka qenë?

Sali Cacaj: Vetëm edhe një gjë mos të harroj për atë plakun, për gjyshin tim. E mbaj mend kur na shkojshim si ma të ri në mal për punë, nevoja të shtëpisë edhe na bojke, “Pritni ni moment”. E merrke strajcën, strajca po e dini çka osht’? Edhe me shti [sakicën] mrena. Thojke, “Jo, se kajnë drujtë në mal atje, po m’pret mu, po m’pret mu”, na bojshim hajgare në atë kohë, mirëpo ma vonë kuptova që asht’ ni ndjenjë shpirtërore, pak ndoshta e ka kuptimin e vet për ata, për ne ma pak sot. Vendimmarrja ka qenë mendoj shumë e mirë.

Erëmirë Krasniqi : Qysh ka qenë?

Sali Cacaj: Në mramje u mledhshim kur kemi fillu na mas ni kohe kur jemi rrit pak, se nuk na kanë lanë me shkue fmitë në odë. Ni periudhe na kanë lanë ni pjesë pak me qenë të diciplinum atje në cergën e vogël ama jo më nejtë shumë. E mbaj mend rrishim ni orë ma shumë jo. Domethanë, nja ni muj. Mandej mas ni muji tjetër dy orë, mujin tjetër për katër orë, pesë orë. Noshta e kanë pasë si hierarki, si klasë-klasë mos m’u lazdru.

E di që kur shtronte darka askush nuk e fillonte para zotit të shpisë, bukën e ndante i zoti i shpisë edhe e di që kur e ndante bukën, thojke “Hajde, ju boftë mirë të gjithëve”, tanve thojshin atëherë, të gjithëve e kanë përdor ma pak. Fillojshim me hangër bukën ajo rendi i ushqimit qysh ka qenë e sofrën apo sinijen ka qenë me qu ai që qohet ma i mrami. Shumë interesant, a din kshtu. Mandej e kishin pasë ni kohe me javë-javë. Herë ni javë njeni, ni javë njeni, po e kanë lanë qeshtu.

Periudha kur jemi panda prej shtëpisë ka qenë, ai që osht’ çu ma i mrami në sini, kush ka dashtë me hangër ma kadale e ka çu sininë domethanë e ka pastrue sininë. Ka qenë nifarë ferrashtë i thojshin, e drunit i marum kshtu me një pjesë dhe troshat qaty i qitshin dhe ua qitshin zogjve përjashtë atje, se pak trosha. Ja kemi pasë një pjesë atje në oborr e kemi pasë te bunari ua qitshim zogjve, ndërsa gjanat e tjera ma të mdhaja ia qitshin qenëve se i kemi pasë aty.

Pas darke e di që zoti i shpisë ulej në ballë, kta pleqtë ma të vjetër u ulshin, gjyshi im në ketë anën tjetër. Zoti i shpisë ka qenë Isufi, baba Isufi i thojshim. Edhe ai fillonte, “A po ja nisim?” “Po.” “Hajde, qysh kalut sot?” Ia bojke çobanit. “Kah i pate dhetë sot?” “Ktu, ktu, ktu.” “A pate naj problem?” “Jo”, “Mirë”.

Këtij tjetrit, “Ti, loptë kah i pate?” “Ktu, ktu, ktu”, “Naj problem?” “Jo”. Domethanë, secilin e pytkë nën ni punët që i ka ba, a ka pasë ndonjë problem? A ka pas naj telashe, a naj mosmarrëveshje me dikun? Amo vazhdimisht pytkë qeshtu. Edhe të nesrit thojke, “Kta nesër ku donë me i çu?” “Du me i çu në këtë pjesën tjetër me i kullotë se ishin disa regjione me i çu”. Nëse dikush kish me shku, çobani te miqtë e vet ose kish ndonjë nevojë tjetër me pa dikun ose ndonji gzim me shku, noj dasëm atëherë e bante ni zëvendësim. Thojke, “Demë, ti do shkojsh mi lshu dhetë nesër. Kujdes se s’je msu me to. Vjen edhe ky, merre ni djalë le t’nimon se ky sot nuk osht’ ktu”.

Vazhdimisht jemi marrë, janë marrë tanët, kanë shitë, molla kemi pasë shumë. Mollat më kujtohet në vazhdimësi “dardha Hasi”, si i thojmë ne, hasi e hesë tash osht’ dykuptim. Hesë që hahet e ka kuptimin dhe Hasi, janë të Hasit dhe anena regionit të Hasit. Ende knenaj më duket kah Drenica e knena i thojnë kakiqke dardha që m’ka ra me i pa. Eh, asi shitshin në regjionin tonë e ma vonë në kto

tash që po i quajnë në gajbe, koshat e drunit. Dardhat i merrshim në kosh të madh domethanë, noshta sa gjysma e ksaj {tregon kah ulsja në dhomë} nixentë ajo, i qitshin aty e pastaj i kanë shit me kilogram qysh ka dhanë ajo.

Ndërsa molla e di që kanë shit edhe në Beograd, edhe në Zagreb, edhe në Suboticë edhe në Varazhdin, edhe ne Rijekë edhe në Lublanë edhe ktu në Split, e di në atë kohë. Mirëpo, ka qenë sistemi i trenit atëherë i dërgojshin në Pejë, edhe në Pejë i vendosshin në ni vagon. Pastaj e di që gjatë gjithë dimnit nuk i shifshim prindtë, kur i shifshin në gjysmë vjetorin që ka qenë 21 ditë atëherë. Nuk i shifshim se ish dikush, ish në Zagreb, dikush ish në Rjekë, dikush Lublanë, ka pak shiteshin, ka pak në treg me kilogram, me dy-tre kilogram por qëndronin ma gjatë atje.

Tregojshin qysh shumëkush kanë flejtë, shumë njerëz në ni dhomë, domethanë të vendeve të ndryshme dhe të tjerët nga regjioni jonë që kanë pasë shitje atje. Na çojshin kaniherë naj panoramë me kujtohet të Lublanës ,më dukej interesant, Franc Porshernin nëse s'gaboj aty ajo Emona, Lublana, lumi Emona e ksi gjanash.

Erëmirë Krasniqi: Çka ndodhi me këtë bashkëjetesë? A osht' shpërnda najherë?

Sali Cacaj: Po, po, kjo tash rritja e anëtareve të familjes dhe nevojat tash për të jetu dikush edhe vetëm... se zakonisht përpara kanë jetu njerëzit kryesisht në bashkësi familjare, se ne, thashë që kishim edhe mullinin tanë. Familja jonë kishte edhe në ni fshat atje në periferi të komunës së Gjakovës diku mbi 300 ari tokë. Kishte dhe atë pjesën, e kanë fitue ata të drejtën e çifçinjë disa vendas që ua kanë jep ni periudhë të gjatë që ka qenë me ligje të ish-Jugosllavisë së vjetër dhe nuk e di sa ka qenë mbi tri vjet apo mbi pesë vjet apo mbi dhjetë vjet me punu pastaj ata e kanë fitue nja gjashtë-shtatëdhjetë përqind të saj.

E bashkësia familjare, unë kom qenë dikun 13 vjeç e gjysmë afër 14 vjeç domethënë, '64 - '65 jemi shku afërisht në bashkësinë familjare. Qeshtu dikun rreth 13 vjeç e diçka kam qenë, 13-14 vjeç. Jemi nda si në bashkësi familjare me pëlqim. Ka ardhë ni kushëri i jani. Nuk ka pasë asnji mosmarrëveshje, asnji pakënaqësi, asnji ngatërresë, secilit që i ka ra me short janë nda dhe me short osht' ni karakteristikë, që me short njerëzit ma pak ankohen, kshtu si me thanë, se qat' e ka fat të vetin edhe u krye. Me short kur jonë qitë kanë zgjedh ma i vogli, gjithmonë zgjedh ma i vogli kush osht', atij ma të madhit i mbet shorti i funit, qeshtu. Kështu që, në familjen tanë, babait tim apo im at na ra kulla e vjetër, kulla e vjetër me pjesën e bunarit dhe kishim një pjesë bojlia, e naltë dudi, koshi edhe ni pjesë e *posllomit*.

Posllomi i ra ni bacës Demë që mori ai dhe e dërgoi në ni pjesë ma larg aty, noshta nja 200 metra larg asaj pjese, ni arë tjetër e bani shtëpijen atje. E kulla dykatëshe i ra atyne, na i thojmë të Babës Isuf, atij të zotit të shtëpisë i cili ka qenë ni punëtor i jashtëzakonshëm edhe ka qenë ni njeri që ka punu ditë e natë, por ka pasë vetëm ni vajzë, nuk ka pasë djalë. Ai ka vdekë në prag të luftës, qaty '98-tën ka vdekë. Deri atëherë, ka vdekë 95-96 vjet përafërsisht ka vdek. Gjyshi im ka vdekë njëqind e diçka vjet, gjyshja 99, qeshtu kanë jetu plot. Disa ma shumë, disa ma pak. Kështu që, pa naj konflikt.

Pastaj ne kemi jetu në kullë dikun nja deri në vitin '80. Kemi jetu dikun në kullë '79- '80. Në të '80-tën e kemi ndërto ni shtëpi tjetër në qendër të Deçanit të cilën na osht' marrë ni pjesë për nevoja të

komunës për t'u ndërtu ni ndërtesë pesë-gjashtë katëshe e cila është edhe sot. E kanë marrë në atë kohë 16 ari edhe me ato të holla e kemi ndërtu ni shtëpi prapa asaj pjese, dikun rreth 240 metra katror ka qenë. Nji shtëpi shumë të mirë e kem pasë. Pjesën ku kemi jetu ka qenë 24 ari, domethanë aty e cila osht' djegë në luftë dhe e cila osht' e djegun ende, dhe në qat' shtëpi e djegun në luftë unë kom qenë veprimtar i pajtimeve. Aty kanë fletë edhe Anton Çetta edhe Azem Shkreli edhe Bajram Kelmendi edhe Ramizi edhe Esat Stavileci. E ka përmend në ni intervistë para vdekjes, e ka përmend që kemi fletë edhe Pajazit Nushi, krejt këto elita kanë qenë. Ni karakteristikë osht' pasi jemi nda që unë në vitin '75 jom njoftë me arbëresh me studime, por ma vonë noshta...

Erëmirë Krasniqi : Çka keni studiu?

Sali Cacaj: Unë kom qenë në Suboticë, tregtinë e jashtme ni kohë. Pastaj mas dy vite tregti të jashtme atje, si me thanë u ba ni lajmërim që m'u lajmëru te referentat. Kom shku te referentat. Thanë, "Ti nuk je regjistru në Tregtinë e Jashtme, por në Agronomi". Thashë, "Jo more, unë i kom provimet, e kam indeksin, e kom kto, por jo". "Jo," thanë, "shko te dekanin". Dekani më pat' thanë që, "Osht' rend dhe osht' rregull kshtu, s'ki çka ankohesh, ligji osht' ligj qysh të kanë tregu ata naltë". Për çudi, u befasova se unë dhe ai banojshim afër, afër tij banojsha ni shtëpi në anën e kundërt, në Suboticë o fjala. E te dera kur doli, nuk e prita që do del, tha, "Mos u merr me atë punë së ktu osht' shteti prapa".

Pastaj unë nuk e disha, s'i kuptojsha ato punë. Në Agronomi nuk isha i interesum. U ktheva ka [këtu]. Bisedova me babën. Shkum deri në Gjakovë, e kemi pasë mik shtëpie Bardhyl Çaushin. U konsultum me të, edhe sipas Bardhytit këto janë tendenca të njerëzve të cilët i kanë orientu njerëzit kryesisht në Agronomi dhe jo në profile të cilat... në ni kuptim shteti ka pasë ni selektim për shumë gjana të tilla dhe ajo paska qenë ni pjesë selektuese e shtetit. Pastaj...

Erëmirë Krasniqi : E qysh vendoset ju me shku në Suboticë?

Sali Cacaj: Më pëlqente tregtia e jashtme. Kshtu, a dinë si të rihtë, që i pëlqente kamera, ni shok shkoi në kamerë, Murati shkoi në Çeki. Njëherë shkoi në Zagreb, pastaj aty, unë s'kisha mundësi atje. Shumë m'u duke shumë larg familjes. Më pëlqente kameraman, na e dojshim ma shumë në kuptimin e imixhit, se kameraman osht' ni shërbim që tash e dimë të gjithë edhe në atë kohë e kemi mendu ma ndryshe.

E në Suboticë tregtinë e jashtme ma shumë shenjat e para të orientimit për ni gja të tillë, babait tim apo im at ia ka dhanë ky Ibrahim Mushkolaj, deçanas i cili ka qenë shef i Doganës dhe ai baba im më thotë që, ai thotë që qeky osht' ni profil i cili osht' me rëndsi dhe ka ni perspektivë të fortë, dhe për zotën qashtu osht'. Pastaj jam kthye ktu në ekonomik, qashtu.

Erëmirë Krasniqi : Në cilin vit?

Sali Cacaj: Në '74, '73 përafërsisht qashtu.

Erëmirë Krasniqi: A keni qenë pjesë e protestave të '81-tës?

Sali Cacaj: Jo. Ma vonë jonë kanë protestat se unë në vitin '78, '79 kam shku në shërbim ushtarak.

Erëmirë Krasniqi: A mundeni me na shpjegu pak qet' pjesë të jetës. Domethënë, keni studiu mandej keni shku në...?

Sali Cacaj: Në studime ktu kemi pasë, nuk kemi pasë x njerëzish kshtu në gjenerata të ndryshme. Ajo që ka qenë ma karakteristike, po edhe në shkollë të mesme kom qenë, jom marrë me aktivitete sportive edhe me dramë. Në aktivitete sportive kom lujtë për shkollën, kom lujtë për ekipin e Deçanit disa vite, i cili ekipi i "Kurrsdierit" në atë kohë, emërtimi i një bjeshke që ka garue në nën-lidhje i thojshim atëherë. Nën-lidhje Klina, Istogu, Peja, Gjakova kshtu ka qenë ni nën-lidhje katër-pesë afërsisht osht' sikur tashti regjioni, regjionale si me thanë.

Nën lidhje kom lujt, kam lujt numrin dyshin edhe pesëshin. Në ato kohna kom lujtë ndeshje miqësore, tri ndeshje në reprezentacionin e Kosovës miqësore në Pejë i kem pas dy edhe në Gjakovë i kem pasë. Kam pasë në tremijë metra, tri-katër herë vendin e parë në gjimnazin e Deçanit edhe ni herë në nivel të Kosovës me gjithë një kushëri timin, ai ka vdekë, dytë e kem nuanë vendin e parë, dytë na Cacaj në tremijë metra, *Cross-i* që ka qenë në atë kohë. Qeshtu.

Ndërsa për studime kemi pasë shokë të gjeneratës, kemi banu në konviktin në këto që kanë qenë te konvikti, të fakulteti juridik/ekonomik. Këtu te ato konviktet e vjetëra që kanë qenë, ish-kazerma ushtarake. Pastaj në konviktin 1 kom banue, 2, 3. Treshin, edhe në treshin kom banue.

Ndërsa në vitin '74- '75s ka qenë seminari për kulturë dhe gjuhë shqipe. Aty jom njoftë me arbëresh. Kanë qenë Antonio Bellushi që osht' ende gjallë, ka qenë Karmelo Kandreva që ka qenë si drejtor regional i arsimit e i kulturës në Kozencë, Zef Keramonta apo Mozakaj i cili sot e shpesh herë vjen në seminar ende, Ernest Stoqi që ka qenë gjeolog. Ka qenë Nat Furtino, i cili ka vdek para tri vjete, prift arbëresh, një ndër mrekullistat ma të mdhaj të kishës katolike, në Vatikan, për bashkimin e fesë që ka ba shumë libra.

Emanuelo Jordani ka qenë po ashtu si prift pastaj Kardinal, e kom pasë mik të mirë. E njoj, kom qenë.... Në atë kohë i kom njoft përmes arbëresheve, dëshira për të njoft njerëzt tanë që ata arbëresht i kanë pas dy-tri libra: "Shpirti i Arbrit Rron", "Gjaku i Arbrit Rron" edhe "Gjaku i Shprishur". Dhe, aty jonë do motive krejt tjera, krejt ndryshe, krejt ni, si me thanë, për mu ni frymëzim tjetër të dalur prej rrethit ku ishim, se në atë kohë na e kqyrshim vetëm, e ndëgjojshim "Kukësin" ma shumë në radio. E ndëgjojshim "Tiranën" dhe televizionin kryesisht kemi qenë... "Tiranën" kqyrshim filma. Frymëzimi kryesor ai çfarë ka qenë për ta rujt ndoshta edhe identitetin ka qenë familja një, shkolla dy, dhe televizioni frymëzimi i asaj kombëtares nga filmat e dramat e ndryshme.

Ajo që ka qenë me arbëresht pastaj e kom njoft Ymer Jakën në ato kohna, Anton Çettën, profesor Antonin, Mark Krasniqin, ndonëse Mark Krasniqi ka qenë kur isha i ri disa herë në shtëpinë tanë. Mbledhte shënime gojore për tregime, i pytke disa gjana kanunore pleqtë aty edhe të rrethit të afërt. Atëherë kam njoft Latif Berishën, Presidentin Rugova që atëherë njifem, prej atëherit jemi njoft, Zekeria Canën dhe prej atëherit unë kom pasë ni shoqni me ta .

Ndërsa në Shkup kom shku me ata nja dy herë. Kem njoft atje këtë Xhevat Gegën dhe Petro Janurën profesorë kishin qenë në ato kohna që më kujtohet, shtëpitë e tyre dikun nashta 4x6 metra kanë qenë

biblioteka që nuk më ka ra në shtëpi private tek ne me pa se na vishim... unë visha nga një zonë rurale krejtësisht. E nga '74 pastaj kom shku te arbëreshet nja shtatë-tetë herë deri dikun...

Erëmirë Krasniqi: I studiojshit apo qysh?

Sali Cacaj: Jo, kom shku si vizitë më patën ftu edhe kom shku kshtu. Me të thanë të drejtën gjithë ato fshatra njëfsha mandej qaty pak orientimi për fotografi ka qenë pak motivi nga kullat, motivi nga pleqtë tanë, shifsha filma kauboj e ksine dhe shifsha do tradita kanunore tek na dhe disa veshje karakteristike që asnjherë në asni film nuk më ka ra. Me ka ra në disa filma për t'i pa që kanë qenë disa të Shqipërisë ma vonë pastaj ata në shkollë "Kapedan Lleshin" edhe nja dy-tri filma që kanë qenë me kostumet tonat. Ai ka qenë frymëzimi im të merrem me fotografi.

Pastaj prej Subotice që kesh orientu këtu. Edhe këtu i kisha do probleme të natyrës së tillë edhe u orientova mandej krejt në fotografi. Ma shumë për të kontribu për kullat, për figurat e pleqve si krijues në fotografi që kom pasë noshta, noshta ma shumë se 50 mijë diapozitiva të asaj kohe. Të Kalabrisë kanë qenë mbi 10 mijë, arbëresh, pamje të ndryshme, krejt...

Erëmirë Krasniqi: A keni mbajtur naj trajnim apo ishte kjo veç një hobi i juaji?

Sali Cacaj: Fotografi? Fotografi kom sigurue literaturën në Zagreb dy-tri literatura që kanë pasë ata. Më kujtohet ni Millan Fizi e ka pasë, bile thojsha ky duhet me qenë si... se ka qenë ni film "Kulla e Fizajve" e thojsha mos ka naj lidhshmëri, a din, pak këto deformitetet tona që janë të tilla. Edhe, kom pasë ni njohuri të tillë. Kom shku pastaj kom përcjell do revista të fotografisë, e kom noshta nja pesë-gjashtë libra krejt çka osht' dashtë mi pasë që mësohen. A kom lyp librat që janë msue në akademi drejtimi i fotografisë në Zagreb, të gjitha ato i kom shfletue, i kom studiu se mundësia për të shku edhe çka dojsha unë nuk u dashke ma shumë për qato gjana.

Kështu që kom qenë në Kalabri, bile i kom marrë edhe dy [fotografi] që rastësisht më kanë qellu në {ia tregon intervistuesës}... të arbëreshëve që kam qenë në atë kohë edhe ni kujtim që ma ka ruajt ni shok, ma ka jep para tetorit të vitit të kaluar kur unë e kam thirrë... di shumë arbëresh, atëherë mendojsha që osht' kush e di se çka qashtu, më të ri, edhe në dasmën e njerit prej arbëresheve që ma ka çue ni kartolinë të asaj kohe me Univerzitetin e Shqipërisë me shqiponjën arbëreshe edhe ni tekst mjaft karakteristik {ia jep kartolinën intervistueses dhe i thotë lirisht mund ta marrësh}.

Po du me thanë ni... frymëzimet e identitetit kombëtar që prej familjes, prej gjyshit, prej dajës. Dajën, e kom pasë, vllaun e nanës, ka qenë ni gjeneratë ka studiu me Esat Mekulin, profesorin Markin në Shqipëri kanë shku pastaj në Itali, e Lufta e Dytë Botërore i ka njanë në Itali e pastaj ai ka shkue në Angli. E prej Anglie ka jetu në Australi si mjek edhe si jurist ka qenë. Ka vdek para pesë vjete. Ka thanë që i ka dy fëmi që na kurrë nuk i kemi pa. Njenin e ka në NATO thonte, osht' pilot, e dy vajzat tjera në Francë. Na nuk ua dimë as emrin as s'kemi vnu kontakte me ta.

Erëmirë Krasniqi: E qysh ia fillutë pra me dyqanin e parë? E di që keni pasë një dyqan të fotografisë më duket?

Sali Cacaj: Prej atëherë, kom fillu njëherë në vitin '75 - '76 në Deçan me "Foto Ulëza". Pastaj kam shku

në shërbimin ushtarak pak kshtu, edhe masi jom ardh në vitin '80 pastaj ja kom fillu me "Foto Drini". Faktikisht 40 vjetorin e fotografisë e kom pikërisht në këtë vit me lejen që e kom pasë në '76-tën, me të vërtetë realisht kom... ma herët edhe '72 edhe '71 edhe '70-tën edhe në shkollë të mesme vazhdimisht prej shkollës fillore jam marrë me fotografi.

Arsyeja ka qenë se një shok i ngushtë i imi që kemi qenë të afërt edhe Cacak edhe Tezak edhe baba i tij e ka pasë aparat, por në atë kohë s'na lejshim, po masi i vdiq baba i mbeti nanës aparat. Edhe e morëm aparat, por nuk ishte zor aty, dy-tri gjana, te fotografi shkum na msoj qysh më fotografu. Edhe gati krejt fotografitë e shkollës së mesme i kom fotografu unë. Pastaj prej atyhit ka qenë ajo dëshira ma herët se nuk e përmenda këtë. Ka qenë në nëna Razë sa i bojshim rigje me ma jap aparat kur shkojshim na në shëtitje si nxënës, ka qenë në aparat "Rregulla 2B" kurrë nuk e harroj, e ka pasë.

E kjo osht' ajo vazhdimësia pastaj e fotografisë që kom dashtë me lanë në gjurmë në sferë tjetër, meqenëse nuk u bo në tregti të jashtme kshtu. Jom anëtar i "Shoqatës së Artistëve dhe Piktorëve të Kosovës". Jom anëtar i "Shoqatës së Artistëve dhe Piktorëve Gjithëkombëtar". Kom qenë anëtar i "Shoqatës së Fotografëve Evropian". Jom anëtar i shoqatës, akademisë.. i shoqatës jo i akademisë po "Shoqatës Akademike Evropiane". Osht' në shoqatë me seli në Bruksel. Osht' bile ky, një osht' i Gilanit në profesor që i mbanë atë për regjionin tanë domethanë për këtë mas luftë e ka, ndërsa atë...

Kom qenë fotograf i Miss Evropës '96-tën zyrtarisht. Kom konkurue në një panair, kom ndjek panairin e fotografisë noshta që 30 e sa vjet, 40 vjet. Në dy-tre raste s'kam mujt me shku në kohë të luftës edhe noj herë që kom qenë me presidentin i nxanun.

Erëmirë Krasniqi: Me çka u prezentojshit?

Sali Cacak: Jo, unë nuk kom prezentu, por kam shiku teknikën, teknologjinë, formën, mënyrën e fotografimit pastaj objektivat, aparatet, printerët, maqinat e fotografive. Kom pasë zyrtarisht, sikur osht' "McDonald's", ky djali mund ta dinë {i referohet kameramanit}. Ka qenë Kodak Express-i që u ka leju me në standard, kualitetin me testin që osht' dashtë me bo çdo ditë në mëngjes, testin e kemikalëve në maqina edhe me rujt edhe me përcjell tek ai kryesori që ka qenë në Zagreb, kanë qenë ata, për me ta konfirmu çdo tre muaj a ke të drejtë me majt atë [lejen]. Kerkush se ka pasë në Kosovë, e kam pasë unë. As në Shkup s'e ka pasë kush, në Beograd e kanë pasë një në atë kohë. Domethanë, Kodak Express-in zyrtarisht. Kom edhe atë lejen e tyne, e kom pasë lejen prej atyne. Kshtu sa i përket fotografisë.

Me arbëreshë qe ato motivet edhe një motiv ta tregoj që në gjimnazin e Liceut "De Rada", në vitin '74, '75, '76, te arbëreshët që kom qenë në atë kohë, më arbëreshe aty. Ajo osht', njëra osht' e fejumja ime {bënë me dije kah fotoja} në atë kohë, nusja. Qeshtu si të rihtë, si aventurista kem shku pak pa qenë racional në aspektin edhe noshta edhe ekonomik edhe profesional, por thjeshtë dëshira për të njoftë njerëz tanë nga atje.

Mirëpo, atje e kom shfrytëzu edhe kom pasë ba shumë fotografi edhe të pleqve edhe të rrugëve edhe mund të tham që noshta mbi 50 fshatra arbëreshe edhe sot gjendet edhe secilit fshat ia di tri-katër rrugë. Edhe sot e ksaj dite që janë "arbrishë" quhen, po ata nuk e kanë rruga po "udha", udha "De

Rada”, udha “Garibaldi”, udha “Iliria”, udha “ Skënderbeg” ndërsa në Shën Mitër, atje Shën Mitri ku ka qenë De Rada, Skënderbegi ka qenë sheshi, Skënderbeg auto shkolla, Skënderbeg radio, Skënderbegi ka qenë filmi, Skënderbeg gjithçka ka qenë e ka frymu Skënderbeg, kështu me ka krejt.

E kam marrë pjesë në disa manifestime kështu arbëreshe në vjeshtë që bahen. Janë edhe në pranverë në kohën e pashkëve. Janë të jashtëzakonshme kostumet qaq më mbeten mbresë që më janë djegë në shtëpi sa lirisht muna me thanë nuk kom pasë dëshirë ma me jetu, ndoshta edhe po boj gabim po jeta ime m’u ka dukë kurgja nëse nuk do të janë në krahasim, sepse konsideroj që m’u ka djeg identiteti im se kom pasë fotografi mjaftë të nivelit edhe artistike, por edhe dokumentare e kanë pasë kta. Kom qenë ni kohë nja katër herë, kom qenë edhe në... kështu kto frymëzimet e mija që kanë qenë tek Arvanitasit. Edhe atje kom ba shumë fotografi, kom njoft personalisht Aristio Kolën. Çdo gja më kanë humb...

Erëmirë Krasniqi: Ndërsa fotografitë e Pajtimeve?

Sali Cacaj: Jo, as të pajtimeve, as të dhunës nuk kom ba. Të pajtimeve prej ditës së parë kom ba deri të Verrat e Llukës.

Erëmirë Krasniqi: E qysh u bat’ aktivist për të drejtat e njeriut?

Sali Cacaj: Të drejtat e njeriut, vullneti, dëshira ime ka qenë sepse në vitet e ‘90-ta, në fillim pas shpalljes së Lidhjes Demokratike, formimit të Lidhjes Demokratike, unë që nga dita e parë kom qenë në aktivitete me presidentin Rugova, që të thashë që jam njoft ‘74 - ‘75, kem pasë takime me arbëresh, shifeshim. Osht’ e randsishme që presidenti ka qenë në këto koloninë e shkrimtareve që u majke në Deçan, edhe shkrimtarët edhe artistët majshin atje.

Atje e kam taku ma shumë, bile dy herë ka qenë në shtëpi time. Kemi hangër darkë, vonë e kem çu atëherë s’kishim makinë, ka pasë dy kilometra prej poshtë dej naltë dikun në mramje kah ora dhjetë e verës, njëmbëdhjetë, i kem çu deri te hoteli me gjithë një djalë të axhës. Aty i kemi përcjell për mos me i lanë vetëm. Të dytën herë e kemi çu me një djalë të kojshive, e murrem kerrin e çum’ se nuk kish dëshirë me ec n’kamë. Nuk e donte bukën kallamoqe, nuk e preferonte. E me presidentin atëherë jemi konë në kontakte të vazhdueshme edhe me Bardhyl Çaushtin kam pasë raporte tepër të mira. I ka lanë bletë një periudhë tek unë, familjarisht njifemi, me profesor Markin sidomos. Mandej prej viteve të ‘90-ta e në Këshill të Drejtave të Njeriut ju thash, që kur bani një rrahje e policisë pikërisht do kushëri të mi, ni Idriz Cacën edhe ata, në shpejtësi vllau i fotografoi, pastaj i fotografova edhe unë, se edhe vllau ma i ri ka qenë, por në shpejtësi i ka fotografue. E pastaj qeto fotografi banë një bujë të vetën, se fotografia e kishte të vetën për arsye se ishte ana vizuele për t’u pa. E mandej kom ba fotografi noshta, noshta, noshta përmi 10 mijë shkrepje, i kom pasë vetëm për dhunën deri në prag të luftës. Të luftës asgja nuk kam.

Erëmirë Krasniqi : A kanë ata [Këshilli] naj kopje, a ju ka mbet ? Po mendoj fotografitë që jonë përdorë për dokumentim?

Sali Cacaj: Në Këshill të të Drejtave të Njeriut kryesisht kem punu, noshta osht’ e pakapshme për dikon, por kom punu noshta permi tre-katërqind mijë fotografi për dhjetë vjet, kah pesë mijë, kah

katër mijë, se e kisha edhe llaboratorin tim nuk pritojsha. I kom punu vetë. E kom mshel lokalin. Kur e kom mshel lokalin perden dhe në mramje, se i kisha do punëtorë e s’dojsha me ngarku kërkon edhe në përjashtim dy-tri herë gjithmonë i kom ba vetë, vetë i kom prue në Prishtinë. Pastaj e kom pasë një pjesë të makinës sikur këta që bunkerin, sikurse e kishin përgatit dikur argjendart për një pjesë të fshehtë, qetu më pat’ msu njeni nën karrikë qysh me vendos. edhe ishin ato si me thanë kah dy-treqind copa. I vendosshim njëherë ato federat e sfungjerit të kerrit në asi kur kqyrke kshtu s’kishte gja. Disa herë mi ka përcjell nji Osman Cacaj ni veprimtar.

Erëmirë Krasniqi: Çfarë rasti dokumentojshit?

Sali Cacaj: Dhuna, rrahja. Kom ni numër...

Erëmirë Krasniqi: Të policisë?

Sali Cacaj: Po, të policisë. Kom ni numër mjaft, kom ni numër në shtëpi ende, po kryesisht nuk i kam nji pjesë, nuk i kam ma, se i kam pasë edhe negativat në shpi. Çka s’kam pasë në shtëpi i kom shpëtu, a jonë djeg, a i kanë marrë, nuk e di. Se në shtëpinë time kanë nejt përmbi dy-tre javë policia, pastaj kanë dalë edhe jonë djeg i kanë djeg shtëpia noshta. Ende osht’ shtëpia e djegne.

Erëmirë Krasniqi: Në çfarë vendesh ma shumë, në rrethin e Pejës, në krejt Kosovën?

Sali Cacaj: Ja, ja, në krejt venet në Kosovë kom qenë. Kom qenë edhe Ylefete Humolli kur ka qenë [vrrarë], kom qenë edhe në Drenicë edhe në Mitrovicë, kom qenë edhe në...

Erëmirë Krasniqi: A mundeni me qenë ma i detajshëm rreth rasteve se osht’ mirë me i pasë...

Sali Cacaj: Rastet... po, rastet jonë do të tmerrshme. Ndër rastet ma të vështira ka qenë ni Elizabeta Katanollin kur e kanë dhunue në Pejë. Ka qenë një ndër rastet që unë nuk kom mujt m’u përmbajtë, përkundër edhe rasteve të tjera, por ajo ka qenë më ndryshe. [Siç] po duket gjinia femërore njeriu ma pak përmbahet, duron domethanë. Më shkojshin lot e s’mujsha me fotografu në spital.

Në spital kemi fotografu disa njerëz kshtu, duke e faleminderue doktor Mahir Morinës, stafit të tij dhe disa motrave që kanë qenë aty se ata ishim të lidhur në mes veti. Nji rast tjetër ka qenë Sabrije Rrustaj në protestën shkollore ku ja kanë hek krejtësisht veshin me pendrek, Samile Popovci edhe disa të tjera që me pa ftyrën e saj... janë të tmerrshme ato fotografi. Edhe “Corriere della Sera” edhe “Republika” edhe “Spiegel-i” edhe “Times-i” i kanë pasë, edhe “Hürriyet-i” i Turkisë i kanë pasë në faqet e para. Natyrisht m’i kanë marrë, i përcjellshim, se unë kom qenë anëtar i Këshillit të Drejtave të Njeriut edhe në Prishtinë e i përcjellshim.

Unë i kisha, na e kishim një prioritet sepse nuk u dashke mjete me i punu fotografitë atje, se unë i punojsha, e kisha makinën tepër të mirë që 1500 copë në orë mundte me i punu maqina. Kanë qenë atëherë të mdhaja maqinat, kapacitetet shumë të mdhaja, kështu që mund të them ndoshta rreth 500.000 fotografi për dhjetë vjet i kem shpërnda, se atëherë s’ka pasë skanime, interneti, në delegacion i jepshim dy mijë, tre mijë, një mijë, pesëqind ma shumë ma pak.

Erëmirë Krasniqi: E qysh e kishit definu fotografinë, si dokumentare apo më shumë... ?

Sali Cacaj: Unë? Jo, si dokumentar osht' ajo, tjetër kuptim nuk ka. Ka qenë tjetri rast specifik, e kemi pasë qitë bile në faqen e parë të gazetës "Republika" nëse s'gaboj te Isuf Rizi, se tash mundet me m'u ngatërru. Ka qenë ni Zonol Lushaj i Gjonaj të Hasit që ka punu furrëtar për 20 e sa vjet në Beograd dhe ata u ka jep byrek, bukë e krejt mëngjesin e ka ushqy për 24 vjet, dhe në ni kuptim si korbi që thotë populli, "Korbin ushqeje sa të dush, sytë t'i nxjerr se t'i nxjerr". Atij ia kanë nxjerr edhe sytë, i kam fotografitë, kem qenë edhe në varrim. Osht' karakteristikë ata dy mësuesit që i kanë vra në Uqsh.

Erëmirë Krasniqi: Kjo ndodhke gjatë të '90-tave ?

Sali Cacaj: Jo, jo, jonë pa '90, '92, '93, '94 edhe pak ma vonë ma pak, kanë shku t'u u zbeh pak këto gjana, me përjashtim. Por atëherë ka qenë ni specifikë që kudo që ndodhte një rrahje ma e vogël e ndjejsim si me qenë një therrë e trupit tanë. Por pas lufte numrat e njerëzve u banë, viktimat u banë vetëm numër, jo ma shumë, fatkeqësisht. Ka qenë rasti i atyne mësuesve që kem shku me gjithë Zenun Çelën në Uqsh atje, kemi shku me Bajram Kelmendin, Imer Jakën edhe kemi shku me Pajazit Nushin ktu në Gjonaj të Hasit, ni Zonol Lushaj.

Erëmirë Krasniqi: Çfarë rastesh?

Sali Cacaj: Q'ai rasti i furragjisë në Beograd që ka qenë. I tmerrshëm ka qenë ai fotografimi. Kem fotografu disa ushtarë që na kanë ardhë në arka të vdekun, edhe ka qenë ni Selman Meta i komunës së Pejës, nuk po më kujtohet momentalisht fshati. Ka qenë ni karakteristikë që unë nuk e kom kuptu në atë moment kur e kom ndesh se kishte edhe raste shumë të vështira, se ishte vështirë me i pa njerëzit të rrehun e të dhunum e të malltretum në atë menyrë të skajshme. Kish raste me thonë tash të lehta nuk jonë konë, po sa i përket lëndimeve fizike...

Ai ushtari, ni Selman Meta që më kujtohet, se i di qindra i di përmendsh. Në uniformë ka qenë i lidhun krejt qysh vijne ata me këtë arkë, e kemi hek prej arke e kemi qit' në lomë mas sanve, e ka pasë ni erë të papërmbajtun besom m'u ka dasht m'u afru dy-tri herë me ja zgjidh rrypin, po s'mujsha me qëndru afër, u dashke mu largu me marrë ajër. Pastaj, apet visha, ato kryesisht [unë] i kom ba. Mund të thom nashta qindra njerëz i kom që i kom rrotullu me durë të mijat. Ajo që ka qenë karakteristike te ai se ka qenë pak... kufoma ka qëndru shumë, kufoma osht' ajë shumë në trup dhe kur e kom desh, se u dashke me desh me fotografu në krejt trupin, kështu edhe kështu {tregom me duar anët}. Unë e pranoj ni realitet, kama si e zezë edhe u pëlcit lëkura, unë mendova, kom mendu që osht', që jonë hollahopke. Thashë i ka vesh për dimën për ftoftë, kur ma vonë e vërejta që pëlciti lëkura, a din, shumë ranë.

Mandej janë kta të fundit në prag të luftës në Sllup, në Glllogjan, Sllupqe, dy-trembëdhjetë në Glllogjan, të gjithë së bashku, se njerëzit edhe atëherë ma ishte vështirë s'mujshin me qëndru. Njerëzit, unë edhe prindi ka qenë i qëndrueshëm kur ka pasë fatkeqësi, bile ni vlla që na u kanë pasë myt në bjeshkë, o konë rrxu nga shkëmbi e nuk ja ka pa kush lotin. Ne jemi ma të qëndrueshëm kështu, ama rastet të tilla kaniherë... në fillim e kisha ma problem, shumë ma problem se u dashke me fotografu, u mushin sytë lot, m'u dhimke, e përjetojsha. Dikur pak sikur e morra ma shumë si duhet me kry detyrën edhe

fillova m'u adaptue, e kryjsa ma ndryshe.

E atje në Sllup ka qenë q' ai rast që osht' dashtë 13- 14 vetë, njeni ka qenë edhe punëtor i televizionit, kanë qenë dy-tre mësues. O dashtë m'i hek prej kamionit poshtë, kanë qenë këto... njifarë mbështjellse sikur të gardërobës që jonë najlon me numra me çelë. Në ni moment në Hadërgjonaj, shumë ka pasë ai Selmani i televizionit synin e hekun, ka pa masakrime në ma të ndryshme.

Erëmirë Krasniqi: Krejt këto raste ju i kuptojshnit përmes Këshillit apo... a ju ftojshin?

Sali Cacaj: Jo, faktikisht ma shumë i disha [pasi që ishin] të regjionit anej, gjithkush edhe në bastisje edhe në ksishne më orientojshin mu, se kom qenë edhe anëtar i Këshillit edhe shumicën e rasteve kom shku vetun. Nja dy herë i pata marrë nja dy, po problem ish me ta e pak e pava që dej t'u msojshin ata ish pak ma problem, kështu që ma shumë vetun kom shku. Kom pasë raste që më kanë shoqnu të afërsisë familjare e ksishne përgjithësisht kshtu, po edhe Këshilli ma larg më tregonte kur u bante kshtu si me thanë në Mitrovicë, e në Kaçanik. Nuk më kujtohet emni, Zekeria Cana më ka thirrë e kemi shku në ora nja-dy të natës me një taksist që nuk e di momentalisht emnin, dikun duhet me konë. E kanë myt, e kanë gjetë të vdekun. Ni hanë si dilli shkëlqente edhe ai qeni ku kemi shku të veni, qeni i kishte marrë dorën edhe unë isha ma i ri atëherë, isha shumë ma i ri se edhe ajo po na ndajnë 26 vjet ato raste. Noshta, noshta dy-treqind metra menzi e kem hek dorën prej qenit, e Zekiraja s'mujti me ngajtë, taksisti ngajt ma shumë se unë se ish ma djal i ri...

E domethanë ka raste shumë, shumë të rana edhe kjo në Glllogjan ka qenë shumë atëherë kur u ba ajo protesta me... protesta ajo që gjujti policia Agron Mehmetin e Him Haradinen që i vrau tre, të tretit momentalisht s'pom kujtohet emri. Ketë Himën e kanë vra përtej shkollë e na thanë që osht' dikun i vramë edhe njeni. Na e lypëm, kta i murën, nuk e gjetëm. Kemi shkue me gazetarin Curr Mazreki, Emon Selmanaj, kemi shku me Osman Cacën. Kemi lypë te bazeni e Radoniqit me gjetë edhe atë, nuk e gjetëm. Nuhi Bytyqi na kanë thanë që... e din Nuhi Bytyqi, gazetar osht' Nuhiu.

Nuhiu ka qenë dhandër i Glllogjanit edhe e ka lidhë rasti pak ma shumë edhe e kom marrë prej ni telefoni satelitor qysh kanë qenë, thashë, "O Nuhi, kemi qenë te bazeni i Radoniqit tanë ditën, nuk ka kurgja", "Jo, bre," tha, "Sali, nër shkollë te shaptejtë e Glllogjanit e ke dikun nja njëzet metra në anën e poshtme". Kur kem shku e kem gjetë. I ka pasë dy bume, ni kallashnikov e ka pasë, ai kishte qenë i lëndum.

Erëmirë Krasniqi: Në trup a?

Sali Cacaj: Po, po, ktu i kish pasë bumet edhe kallashnikovin me veti si ushtar që ka qenë, si i UÇK-së pa uniformë.

Erëmirë Krasniqi: A osht' kjo [ngjarje] krejt ma vonë?

Sali Cacaj: Si rast ma specifik. E mandej e di që i shkreti kishte vdek, kishte ec pak zhag edhe e di që kishte vdek. E pamë që kishte vdek nga gjakderdhja e tepërt që s'ka pasë mundësi kush me i jep ndihmë se u banë veç dy-tri ditë pastaj, a din, se lëndimi ka qenë ktu edhe ktu tregon me dorë kah

barku}, jo dishka ma shumë. Ka pasë raste të ndryshme që me thanë tash nga ma të ndryshmet ka.

Erëmirë Krasniqi: E qysh, qysh erdhët në kontakt me njerëzit e Pajtimt të Gjaqeve?

Sali Cacaj: Me njerëzit e Pajtimeve të Gjaqeve fillova t’iu tregoj në fillim, kërkoj falje që dola nga tema, Nimon Alimusaj, ai ishte profesor në gjimnaz edhe disa studenta, disa nxanës edhe të tinaj. Nimoni erdhi tek lokali im dhe kisha ni thellësi pak jo breg rruge dhe ishim afërsi familjare më te kshtu nga djali i tij, ishte faktikisht edhe në shoqërinë në “Shpresa” që unë isha organizator, nji lliri shumë ma herët edhe vllain e tij e kisha pasë profesor të gjeografisë, arsimtar në shkollën fillore e tha, “Osht’ konë mirë me ardhë edhe me ba edhe fotografi edhe me nimu”, se tha, “të shkojnë organizimet ty për, ke qenë edhe organizator kështu edhe futboll kur ke lujt ke qenë organizator, edhe në shoqni ‘Shpresa’”, tha, “edhe besoj që munesh me ndihmu shumë kur fillon Pajtimi i Gjaqeve, kshtu-kshtu”. I kom thanë, “Po, jom në dispozicion në çdo kohë”.

Erëmirë Krasniqi: E kur ishte kjo?

Sali Cacaj: Kjo fillimeve të viteve të ‘90-ta.

Erëmirë Krasniqi: Nuk keni noj datë?

Sali Cacaj: Nëse nuk gaboj ka qenë Frori, fillimi i Frorit, Shkurtit ka qenë përafërsisht qeshtu.

Pjesa e Dytë

Sali Cacaj: Edhe, pastaj u takuam me Nimonin tha, “Duhet me kqyr mu taku me disa aty”, ka qenë ajo Have Shala, Flamur Gashi, ka qenë Myrvete Dreshaj, Zoge Shala, ka qenë ky Adem Grabovci dhe ka qenë Rexhep Kelmendi, Lulzim Dreshaj, Ibrahim Kastrati dhe më duket edhe dy, tre, vëllau i ktij Ademit edhe s’di kush tjetër ka qenë prej këtyre si studenta. E me Nimonin u takuam disa, edhe unë u thashë, “E keni në dispozicion lokalin krejt”. Aty u hap. Zakonisht kush ka me paraqit e bijke nji letër që thotë nji gjakësi. Kryesisht i binin në lokal tek une, por edhe njerzve tjerë ndonjë njeri apo ndonjë veprimtari ua jepke dikush letrën. Nevojtarët që ishin në gjak apo të ngujuar me njerëz qoftë ma te afërt apo ma të largët, normalisht që kishin nevojë për t’u liru dhe për t’u pajtu sepse ekziston edhe thotë tradita që u dashke vetëm me besë me lëvizë.

E kështu jemi bashku aty e, e kemi ba koordinimin, rasti parë jemi shku te Isa Leka në Lumbardh, te Isa Leka në Lumbardh cili nuk ka pranu niherë kursesi. Pastaj kemi bisedu me të shumë me vërshtirësi. Edhe prej atyhit pastaj me Nimonin, Nimoni qysh në fillim më tha, “I kemi edhe Boçollt”, kur ka ardhë te une. Boçollt është pajtimi i parë që u ba, jo gjaku i parë që u falë, se ata janë reciprokisht kanë qenë të dëmtumë. Une motrën e kisha të martume te Boçollët, dy vjet përpara, dy- tri vjet përpara, i kisha miq shpie njenën palë të Idriz Boçollit. Ky Idrizi dhe Fazli Boçolli, ky Idrizi ka qenë i pari që ka vra ate.

Erëmirë Krasniqi: E njëjta familje që janë vra mes veti?

Sali Cacaj: Do mes vete, edhe ky përkundër asaj, qysh tregojnë që ka kërku n’dorë, në dorë është me

traditë, thonë kur bjen n'dorë dorëzohet dhe nuk është... kishte dashtë me falë. Por, ai ka qenë, normal ia kanë myt vëllain, djalnin edhe pastaj e ka vra edhe ai. Është një shembull shumë karakteristik, domethanë këta dytë, të Zotët e shpisë i kanë vra djemtë njani-tjetrit. Dytë kanë shku në burg ka dymbëdhjetë vjet e sa, dytë kanë harxhue ka tre, katërqind mijë marka të asaj kohe me avokat se i kanë shfrytëzue pushteti i përparshëm.

Dytë kanë qenë të Zot [të] shpisë në njërin dhe tjetrin shtëpi edhe njerëz shumë punëtor, shumë të zot edhe autoritativ. Arsyeja ka qenë si nën një, si fotograf më ka njoft Nimoni si veprimtar i gatshëm për aktivitete kombëtare, humane dhe e para për këtë rastin që unë kam ndikue. Kemi qenë me Nimonin në atë shtëpi dej vonë në mbramje.

Prej atyhit pastaj janë paraqit kohë pas kohe do gjaqe, që ju thashë ma heret, dy herë në javë me grupin e pajtimeve, e kanë mbyll derën kush ka pasë aktivitete ma shumë e ma pak, janë nda detyrat jemi shkue. Une e kisha makinën në atë kohë, ata nuk kishin makinë edhe materialisht nuk kursejsa asgja domethanë, me makinë, me benzinë, me ushqime, me krejt shkojshim lëvizshim anej, anej me të gjithë edhe me Haven e Ademin, ka qenë edhe Nasim Haradinaj, panda. Ka qenë, tregojnë edhe fotografitë, se në atë kohe besa nuk i kam njoft të gjithë në fillim, ça kom dit kush është ai apo ai, por ma vonë i kemi njoft. Kështu që edhe kur vinin të premtëve, zakonisht flinin kaniherë këtu te na edhe të shtuneve e kryshin me profesor Antonin, Mark Krasniqin, Azem Shkrelin, Bajram Kelmendin, Adem Bajri, Nimoni si nivele autoriteteve, intelektuale, si figura publike, ka qenë nje periudhë... osht' bashku edhe Esat Stavilevci në dy-tri raste, ka qenë edhe Ali Aliu në dy-tri raste, ma vonë janë bashku edhe ai Nimoni e ka marrë edhe Hoxhën e Strellcit me kanë ajo, me falë, me kanë ajo maksima e përgjithshme, krejt strukturat edhe ma vonë, ma vonë në tubime publike në Smolicë.

Erëmirë Krasniqi: A është ky i pari?

Sali Cacaj: Jo, i pari nuk ka qenë, i pari ka qenë vetëm Antoni e Marku, qata që e kqyre është pajtimi i parë.

Erëmirë Krasniqi: Po, po mendoj prej tubimet publike?

Sali Cacaj: Tubimeve publike, nëse nuk gaboj jonë kanë disa prej tyre, i fundit u konë i Verrave të Llukës. Idenë për te Verrat e Llukës e kam jep une, edhe zyrtarisht në organizimin e tubimit publik të Verrat e Llukës kam qenë une. Pikërisht, qaty.

Erëmirë Krasniqi: Qysh e keni organizu?

Sali Cacaj: Ideja ka lind gati si u banë do tubime në Smolicë, u bonë do tubime në Vojnik, në Drenicë, pak publike edhe u banë në Rugovë, që janë edhe fotografitë edhe në Drenicë dhe në Smolicë janë publike, u banë edhe në Rugovë, tashti gati si u kryen qato punë. Une si Deçanas, Deçani me Llukën atë pjesë s'i ka një kilometër e gjysë, se une dajhtë, si fëmijë kur udhëtojsha me nanën, se dajhtë në Isnig, se ajo pjesa lidhet shkohet ka qajo pjesa ka u konë mal, ka Verrat e Llukës edhe tregojke gjyshi e plakat tregojshin, nana, "Qitu o majtë ai kuveni që jonë pajtu gjinja e sene", ka qenë edhe gjyshi im, ka qenë prezent. Edhe mandej.

Erëmirë Krasniqi: A u konë kjo kuvendi i Haxhi Zekës?

Sali Cacaj: Jo, jo... jo, jo ajo ka qenë kuvendi i pajtimit që u majtë, se lidhja e Prizrenit e Pejës kanë pasë kuptimin tjetër. Kjo e pajtimit edhe kjo ka qenë, edhe kjo ka qenë u majtë ma heret nuk ia di datën saktësisht, më duket, më duket... nuk jam i sigurt, nuk guxoj me gabu me datë.

Dihet përpara kanë qenë krejt përfaqësuesit e fiseve, qita përfaqësuesit e fiseve Bajraktarë apo Flamurtarë shqip qysh thuhet, edhe u majtë kuvendi i pajtimeve të Verrat e Llukës, janë pajtu njerëzit se e kanë pa që pushtuesit Serb kanë dashtë me, me asimilim popullin, janë pajtu për me hek plagën se plaga ishte po meno, vrasjet ishin një kancer mrena për mrena neve. Por një faktor osht' me ransi, për të kalu në temë, e mos harroj se pajtimet, në pajtime nuk kemi lyp me ia fal gjakësit apo atij që e ka vra. Askush s'ka lyp me ia fal gjakun, gjaku osht' kërkim me ia jep Kosovës edhe rinisë së Kosovës e popullit të Kosovës, domethënë ka qenë dhe osht' kanë një trimëri e shejtë, Kosovës, rinisë Kosovës, popullit Kosovës. Po e shihni çfarë situatë jemi, s'kemi nevojë m'u vra mes veti, osht' ni gja që po na dëmton, po e shihni çfarë situatë kemi ardhë, tjerët po munohen me na asimilim, me na zhduk me na largu prej ktuhit, vetëm shpëtimi janë është me ia fal gjakun Kosovës dhe bashkërisht mos me ruajt shpinën prej njeri tjetrit. Kjo ka qenë maksima.

Unë e di prej ditës së parë që kështu ka qenë, në disa raste ka pasë inçizime, kanë inçizim osht' një Rexhë Kelmendi që ka inçizim, osht' vëllau i Bajram Kelmendit, mund t'ua siguroj edhe numrin, ai në disa raste ka inçizim, televizioni ka inçizim nja dy- tri, disa raste, e ky Rexha ka inçizim kohë pas kohe. Unë nuk jom marrë me inçizime, vetëm me fotografi.

Erëmirë Krasniqi: A mundeni me na tregu ma detajisht qysh i keni organizu Verrat e Llukës?

Sali Cacaj: Edhe une kam shkue, pastaj unë kam ardh te Presidenti Rugova, edhe e kam shoqëru temën, i kam thanë, "President," më pyeti, "Si po shkon puna pajtimeve kështu kështu". Edhe i tregova edhe thashë, "Kom ardhë me shoqëru një temë me juve, kam mendu me ba një organizim të Verrat e Llukës ma masive," thashë, "meqenëse po sillet qatë. Edhe pajtimet kanë fillu në q'atë pjesë në Lumbardh e Raushiq qajo pjesa", thashë, "mendoj m'u lidh me simbolikën e vjetër që e qujnë Kuvendi i Pajtimeve të Verrat e Llukës", ai e dinte Presidenti. Presidenti tha, "Fort mirë të koke mendu," tha, "fol me Zekirija Canën." Edhe une pastaj e kom thirrë Zekirija Canën, atëherë ishin telefonat e shtëpisë, e jom shku dy herë e kom kërkim, në shtëpi s'ka qenë, e kom gjetë, e kom bisedu, kemi ardhë te Presidenti me të kemi bisedu edhe si me thanë e kemi marrë konfirmimin, se atëherë mendojshim mos po gabojmë, a e din, se natyrisht.... Edhe pastaj kem shku në Deçan atëherë u organizu.

Qathere u konë, e patëm themelimi LDK-në. LDK-në e kemi pasë të themelimi në Deçan qysh kanë qenë ish bashkësitë lokale, qashtu. Edhe në një mbledhje të, në Deçan afër shtëpisë sime që kem jetu aty ka qenë shtëpia e Sali Rustëve, ni Ali Lami tash është Hysen Aliaj Demukaj, në sobën e tyre e majshim, në odën e burrave majshim takime, majshim. Pastaj une, aty u konë Binak Aliqi Kryetar, u konë Emrush Loka sekretar, janë edhe, edhe shtatë a tetë janë gjallë, osht' Emrush, osht' Aliu, osht' une, osht', kush o tjetër? Janë edhe nja dy-tre, osht' i Gramaqelit një djallë, osht' edhe një Beqir Berisha gjallë, janë, gjithë janë arkitektë, profesor i gjuhës, anëtarë të kyresisë. Ai Binaku ka vdek, Kryetari, edhe i thashë, "Kam mendu me ba qishtë qishtë një organizim të Verrat e Llukës, një kuvend

pajtimi.” Ata nuk ishin në rrjedhë të pajtimeve, une isha.

Por une kam qenë njeri prej themeluesve të LDK-së, degës së Deçanit, në grup tyne, bile në shtëpinë time osht’ themelu LDK-ja. Osht’ përgatit parapërgaditja, dhe osht’ shpall kuvendi te një kusheri i imi në restorant. E pastaj, ai Binaku tha, “Ti i din këto punë ma mirë, na nuk jemi në rrjedha, po u bojka mirë.” Menjëherë Binaku tha, “Une e kom ni propozim,” tha, “atëherë le ta merr Salihi [për] kryetar.” Thashë, “Me marrë dikush tjetër se kam angazhime tjera”, tha, “Jo, jo, na nuk dijmë, jemi jashtë rrjedhave në ato punë”. Dhe aty më kanë emëru kryetar dhe më kanë thanë, “Zgjedhi do anëtarë tjerë”, i kam zgjedh dikun, aty për aty, edhe nja dhjetë, pastaj e kem zgjonu rrethin jemo ba 27 a 28 përafërsisht.

Kështu kemi ba një përgatitje, e kemi caktu datën 1 maj, e kemi caktu datën 1 maj. Veni u ditë, jemi shku, kemi ba përgatitjet e venit, e kem pastru, se kanë qenë shumë gurë, fshati e kanë pastru ma shumë. Pastaj u mobilizun, kishim qaq frymëzim, kishim qaq përkrahje sa me pasë nisë një ndërtesë, s’po di si me thanë, njëqind katëshe, vetëm me gurët e secilit që ishin, çdo dite vizitojshin ka tre-katërqind njerëz atë pjesë edhe kështu domethanë. E kom pasë të ndame mandej, i kam pasë katër arkitektë për binën, i kanë marrë dikun i kanë huazu dërrasat, pastaj rrymën, gjeneratorin e kem ofru, afër ka qenë kanali.

I kemi pasë drejtimet e ndame në organizimin, ka pasë për shëndetësi me menu Ramadan Tahiraj me grupin e tyne, me mjekë me asi, me krijue dy tri pika për ndihmë të parë të mundshme zakonisht, e kemi pasë venin e binës, kanë qenë arkitektët, pllakatat i kanë pasë arkitektët, kujdestarë i kemi pasë nja njëqind, livadhet kanë qenë të gatshëm, secili njeri m’i lëshu makinat e tyre. Ndërsa janë paraqitë përmë njëqind familje, njerëzit prej s’largi m’i marrë m’i strehu, me hangër bukë masi të kryhet, mos m’i lanë menjëherë për shkakun edhe të malltremeve të mundshme.

Ndërsa një djalë pat’ propozu, vijshin idejat aty, një djalë pat’ propozu që pllumat m’i marrë, ai vet kishte qenë me plluma ishte marrë, domethanë, edhe me i marrë sa gjaqe do të faleshin qaq plluma, e aprovum edhe ate. Organizimin e kem ba, natën e fundit organizimin e kem ba te axha i babës sim, që u lidhke afër me qat’ pjesën qaty. Se zakonisht...

Erëmirë Krasniqi: Sa kohe ju është dashtë m’u përgatit?

Sali Cacaj: Nja dy javë, po, po, osht’ dasht nja dy jave afërsisht. Organizimin e kem ba në sobë të atina, ka qenë edhe Isuf Rexha aty na ka ndihmu.

Erëmirë Krasniqi: E qysh shkoj krejt ky manifestimi?

Sali Cacaj: Manifestimi ka shkue, ka qenë ni, ni mrekulli, flitet qe jonë konë ni gjysë milion njerëz. Ka pasë, incidente nuk ka pasë, me përjashtim të policisë, Zekrija Cana qatëherë osht’ konfrontu me policijën, bile osht’ konfrontu edhe fizikisht me policinë. I kanë malltretu disa njerz, Këshilli i Drejtave të Njeriut, tash kam harru me thanë të drejtën se kanë kalu 26 vite, e ka pasë listën atë ditë sa janë malltretu në Deçan dhe në rrethin ku jemi kanë kështu krejt. Mirëpo, na i kemi qitë pllakatat në mbamje, “Mirë se keni ardhë!” Edhe drejtimin e kemi qitë, edhe drejtimin ka me shkue, se u dashke kryesisht me ardhë, njerëzit nuk e dinin rrugën, u dashke në Deçan ma së pari, se kanë pasë mundësi

edhe nga Isniqi, nga Prapaqani, nga Lluka, nga pjesa e Gjakovës, edhe aty ka pasë disa varianta të tjera, por kryesisht kanë marrë pjesë njerëzit në mënyrë masive edhe lirisht edhe sipas mediave, si ju thashë, kanë marrë pjesë afër ni gjysë milioni. Janë falë, atë ditë janë falë, nëse s’gaboj janë falë afër njëqind gjaqe.

Erëmirë Krasniqi: A i keni organizu ato apo ka pasë njerëz prej tubimit që dilnin e falnin?

Sali Cacaj: Ja, ja, na i kemi pasë të përgatituna përpara, por janë lajmeru edhe nja gjashtë a shtatë raste, njerëzit prej emocioneve, prej madhështisë së kuvendit, ça ishin njerëzit kryesisht, ishin në, atëherë një kohë gjithë funksionojshin njerëzit me apo pa autorizime për të organizu, çdo gja në Kosovë funksionojke si ni trup i vetëm, ti delshe me bo diçka edhe ishin njerëzit të gatshëm edhe me shtëpi edhe me makinë edhe me jetë, edhe me çdo gja me të ndihmu, edhe me qenë të gatshëm. Qe fatkeqësisht nuk është ai unitet tash, s’ka nevojë me qenë, por ka nevojë në kuptimin e një harmonie e një gjakftohtësie qytetëruese, si me thanë.

Kanë qenë të përgatituna rastet përpara, po tani më duket që gjashtë raste apo ma shumë se dhjetë, por nuk osht’ zor, mund t’i siguroj prej libri të pajtimeve që tash nuk jam përgatit nashta edhe sa osht’ dashtë me shifra, janë falë pa parapërgatitje. A rastet tjera ku jem shku kemi thanë “Do të mbahet një manifestim qendror, do të marrin [pjesë] njerëz jo vetëm prej Kosovës...” ka pasë njerëz edhe të Preshevës, edhe të Maqedonisë, edhe Ulqinit, edhe prej gjitha pjesëve kanë marrë pjesë me thanë të drejtën. Kanë ardh edhe prej jashtit njerëzit janë bashku, vinin njerëzit, kaniherë kishte, na thojshin, “Jo, ka ardhë me qëllime të caktume, jo kështu, e kështu”, na s’i kqyrshim ato punë se s’ish asgja msheft, ato ishin pajtime kurgja tjetër, për pajtimin e njerëzve tanë, për ta hekë atë të keqe, për t’u lirue nga ai obligim, në fakt nga ajo tragjedi që iu kishte ndodh njerëzve. Për të keqën e kërkuj, për të mirën tanë e kemi pasë, për kurrigjo tjetër s’ka qenë.

Po të mëdhej jonë ata të cilët që e kanë ngrit vetëvetën mbi atë tragjedi që iu ka ndodh, se ajo nuk osht’ lehtë me falë, fëmiun nuk osht’ lehtë me falë, djalin nuk osht’ lehtë me falë, të vetmin djalë, të vetmin vëlla, të vetmin mixhë, pa fëmijë, të vetmin njeri. Pastaj, profesor Antoni me urtësinë e vet me butësinë e vet edhe me atë karizmën apo aurën e vet bojke një ndikim, reflektojke shumë pozitivisht.

Azemi ka pasë një logjikë tepër të thellë, nuk e ka pasë zanin kumbues si Ramizi ama ka pasë një logjik që domethanë, ka pasë një fillozofi që me tre, katër poteza e binte njeriun para aktit te krym, kështu. Profesor Marki me atë të vetën po ashtu, se ma shumë këta kryesisht para aktit të krym, nuk ka hy në odë ai me thanë, “Po, falë ju koftë”, por kemi ardhë, i parapërgatitshim, “Ti s’ki me falë.” I thojshim, “Në rregull, s’ki me falë, por eja në odë ulu me burra e thuju para burrave, s’e fali.” Pastaj ata e bojshin të vetën, kur ishin intelektual ja u tregojshin interesin e përgjithshëm, m’u liru prej asaj të keqe. Sidomos mendoj që çelësi kryesor ka qenë se kurrkush nuk i ka lyp gjakësit, atij që ka vra me ia falë, por kryesisht osht’ lyp me ia falë Kosovës, rinisë së Kosovës dhe popullit të Kosovës.

Erëmirë Krasniqi: Çka u thojshit që është gjakmarrja, çfarë dukurie ka qenë, qysh e arsyetojshit?

Sali Cacaj: Po gjakmarrja ni traditë, s’di si me thanë ti Erëmirë, unë, sipas shumë njerëzve nuk ka qenë përpara te ne, flitet që ka ardhë prej kohës së Turkisë. Mirëpo, parimisht nuk mund të jetë bash

qashtu, parimisht po flas, se Kanuni u ardhë para kohës së Turkisë. Por, e di kur pleqtë tanë thojshin, vetëm atëherë kur kanë ardhë kjo pjesa ka Kurshumlja, ka Nishi, kur janë shpërngul, vetëm atëherë ka ndodh njeriu m'u vra mas shpinës, se kurrë përpara nuk u vra dikush pas shpinës. Se kur kanë qenë këto traditat, me siguri ju ka ra me dëgjo apo lexu, ka qenë një kod, ka qenë një kod për ta mbrojt nderin, dhe janë konë do rregulla që me fëmijë në asnjë mënyrë nuk ka ba me nxerr gjakun, nëse ka qenë e gjinisë femërorë, të ri apo të vjetër plaka apo të reja, me gru, nuk ka bo me nxerr gjakun. Nëse ka qenë më plak, jo, domethanë ka qenë ajo ana, me qujt, pak fisnike e asaj periudhe. E ka nxerr gjakin, kur u konë dikushi, kur u konë vetëm, kur u konë si ballë për ballë a, e jo në atë kuptimin, po ma vonë janë ardh pak disa gjana, që pak që tregojnë jo msheft, jo kështu.

Faktikisht, sipas traditës gjaku i msheft nuk osht' i nxjerrun, se ajo osht' nxjerrë në kuptim qysh kallxojnë të vjetrit me rujtë nderin edhe për me rujtë dinjitetin e vet. E ka thirrë në emër personin dhe i ka thanë, "Për qetë punë po du me t'vra", edhe në shpejtësi qysh e ka kry atë punë, e ka kry, nuk e ka vrajtë msheft, ka qitë nëse ka qenë armë, ka qitë me revole ka thanë, "Une e nxerra gjakun e babës, gjyshit, dajës apo dikujt tjetër". Domethanë, ka qenë publike sepse kishin qenë disa metoda jo të mira për ata njerëz që janë në gjak, për ata njerëz që iu ka vra dikush, kanë qenë do metoda pak me ulë personalitetin e tij si gradë ma e ultë që s'ka mujt me nxjerr gjakin. Nganjëherë ia kanë jep kafen pak [në] ni mënyrë ma poshtnuese deri dikun apo provokuse, nuk po di qysh me marrë [shembull], edhe kur ka shku ne odë të burrave "A, ky a?" Nuk ia kanë jep venin e meritun, "Qe ulu qatje pak ma poshtë", kishem nuk u konë i zoti me u hakmarrë apo me e nxerr gjakin.

Në këtë aspekt kanë qenë ato metoda jo të mira konsideroj, por konsideroj që janë të kalume. Mendoj që tash ligji, u dashtë m'u hek ligjërisht që m'u hek ma, nuk ka hakmarrje. Edhe për hakmarrje m'u denue tepër ma shumë në mënyrë që m'u evitue ato se.... Po në një kuptim tjetër, noshta mas luftime kanë pasë efektin pozitiv, sepse po flas për regjionin e Dukagjinit ku i përkas, sepse mos me qenë qajo me iu fal, nëse i ik ligjit, u ik edhe provave dhe fakteve për të dal para gjyqit...

Erëmirë Krasniqi: A kishit mujt me na tregu ma shumë për këshillin e LDK-së në Pajtimin e Gjaqeve, çfarë roli ka pasë, a kishit mujt diçka ma konkretisht me na tregu?

Sali Cacaj: Më përgjegjësinë ma të madhe po e thom që çdo gja, tash njerëzit mundohen me jep kahje të ndryshme, ama çdo gja që ka frymue, ka frymue, edhe çdo gja që ka ndodh, ka ndodh përmes LDK-së e me LDK-në. Veprimet edhe funksionet e shtetit kanë qenë të tilla organizimi. Prej... dega e LDK-së i ka pasë nëndegët, e nëndegët kanë qenë aktive, edhe na në çdo gja e kemi mbulu pjesën informative, çka ka ndodhë. Një rrahje, një malltretim, një polic nëse u sillë ose nëse ka ardhë në një shtëpi, e kemi pasë komisionin për informim që kom qenë anëtar i atij komisioni në pjesën e Deçanit, e me Kryesinë e Komisionit për Informim ka shku nëpërmes të LDK-së, edhe maltretimet edhe Këshilli, une kom qenë vet anëtar i Këshillit Qendror të Drejtave të Njeriut. Atëherë kur jemi nda për këtë pjesë presidenti më tha, "Ti Sali merru ma shumë me Këshillin e Drejtave dhe afinitetit që e ki", a bashkarisht une kam marrë pjesë në dhjetra, dhjetra mbledhje të Kryesisë Qendrore, pa qenë anëtar i kryesisë qendrore, për shkak të raporteve, por jo për shkak të raporteve familjare, se s'ka qenë naj privilegj me qenë as aktivist, por ka qenë përgjegjësi e llojit të vet, a? Kështu që, për mendimin tem po them çdo gja, me objektivitetin ma të madh po thom, se kom pa dhe e shoh edhe nëse e merr me

analizu, çdo gja ka frymë me LDK-në dhe përmes LDK-së.

Edhe për çdo gja prej delegatëve që e kanë shpall Pavarësinë e Kosovës [1990], në konsultim me Presidentin Rugova, ka qenë Presidenti Rugova, ka qenë personi më i informuar për çdo gja që ka ndodhë, edhe në raportet me rrahje dhe vrasje. Por, i ka pasë ato finesat e veta që delke çdo të premtë në emisionin për media që delke, përzgjedhke çka u dashtë me thanë, unë nuk përzihem në ato pjesë ku u dashtë me pasë ma shumë prioritet apo ma pak prioritet. Kështu që, atëherë ka funksionu edhe “tre përqindëshi” përmes LDK-së ka funksionu, edhe arsimit edhe mbajtja e shkollës edhe krejt. Kështu që, nuk duhet m’u ni dikush, po flasim shoqërisht, nuk duhet m’u ni dikush keq sepse osht’ LDK-ja e asaj kohe, ajo ishte një hipotekë dhe s’ka pasë tjetër.

Shteti paralel, de fakto na shtet paralel nuk kemi pasë, por e kemi pasë përmes LDK-së, a osht’ udhëheq si shtet paralel. E qeverisja e ka ba punën e vet, sindikata e policisë e ka ba punën e vet, këshilli për financim e ka ba punën e vet, mirëpo atëherë nuk ka pasë kurgjo të ndame, si me thanë gjithçka ka funksionu si një trup i vetëm. Edhe Qeveria edhe subjektet, ka qenë PDSH-ja, ka qenë Social Demokratja edhe ato kanë qenë pjesë e shtetesisë të Kosovës. Po edhe na kemi qenë pjesë e tyre edhe ata pjesë e jonë.

Erëmirë Krasniqi: A ka shku Rugova nëpër Pajtime?

Sali Cacaj: Jo, jo nuk u konë në Pajtime.

Erëmirë: Qysh ka qenë ai i përfshim pra?

Sali Cacaj: Ama, për çdo gja jom kanë i njoftun, unë jom konë qenë pjesë e Këshillit edhe Këshillin e kanë njoftu njerëzit që kanë qenë, se kanë qenë kryesisht, qajo pjesë. Pavarësisht se me ndërkombëta nuk bojke me konë pjesë e Këshillit dhe e aktivitetëve politike qaq shumë, se ata i kqyrshin, si sot na që p’i i kqyrim na njerëzit e pushtetit me ata të opozitës, apo grupacione politike, partitë politike mes njerës e tjetrës.

Erëmirë Krasniqi: Të flasim për situatën politike në këtë kohë kur ndodhshin pajtimet, ora policore, qysh e afektojshin organizimin e këtyre tubimeve?

Sali Cacaj: Dëgjo, atëherë jemi konë... në fillim mediat tona i jepën një randësi të veçantë, mirëpo shumë shpejt u mshelën televizioni i Kosovës. Pastaj të vetmin informim e kishim përmes Zagrebit, që rrinin njerëzit pa flejt, kishte një jehonë të jashtëzakonshme qaq shpejt depërtojshin përmes telefonave. Një njeri që u rrehke, që u malltretojke kudo i lajmërojshin, sepse në çdo qendër komunale kemi pasë Këshillin e Drejtave të Njeriut dhe përfaqësuesit e Këshillit të Drejtave të Njeriut ka në secilën bashkësi lokale, që faktikisht, faktikisht në secilin fshat ka qenë nga një përfaqësues edhe i komisionit për informim, kështu që ka funksionu mjaft mirë ajo. Na nuk kemi pasë ni traditë, nuk kemi qenë të parapërgatitun në mënyrë profesionale, m’i jep randësi diçka ma shumë apo ma pak. Une po thom, për malltretime që e kom pasë si me thanë {tregon me duar formën}, “Rasti”, emri, mbiemri, rasti, rasti ktu ktu ktu, vendi ky, ora ky, motivi, për çka? Për armë, për leje, për këta, edhe i malltretum i rrehun.

Zakonisht në Pejë kur kam funksionu në lokal ma shumë, ka qenë ni qendër që ka funksioni ma shumë se kudo tjera, se vishin në lokal, por edhe shkojsha nëpër shpija. E kom pasë, ka qenë edhe një Neshat Asllani, i cili ka pasë ambulllantën private në atë kohë, afër shtypshkronjës Dukagjini. Dhe shkonin te ai, dhe Neshati ju jepke vërtetimin në aspekt shëndetësor e medicinal, shkallën e lëndimit, latinisht e thonte, dhe bashkarisht me ata e binte tek une në lokal. Dhe bashkarisht pastaj i bashkangjitsha raportin dhe i bijsha në Prishtinë si anëtar i Këshillit, por një kopje e lejsha në nën-Këshillin e Drejtave të Njeriut në Pejë. Pastaj, nëse u konë i Deçanit e lejshim ka një kopje në Deçan, ose të Istogit në Istog, të Klinës në Klinë edhe vendeve të tjera. Kështu që nëse vishin delegacioni nga jashtë, ka ndodh ata vishin në Pejë, ia prezantonte materialet, ka funksionu qishtu.

Ndërsa, sa i përket situatës, kështu ka qenë një elektrizim i popullit, sikur aktualizimi, mos ta marr tash shembull kampionatin botnorë që ka qenë i sportit, që ka qenë Shqipëria, secili njeri secila familje, tash ajo kampionati ka një kuptim krejt tjetër, kanë qenë të senzibilizum skajshmërisht edhe plaku menxi që ka lëvizë edhe bariu edhe ai në mal edhe ai në fushë edhe punëtorët e thjeshtë e intelektualë, krejt kanë qenë... nuk di qysh me thanë, kanë funksionu si një trup i vetëm për informim, kanë shpreh dhimbjen për çdo gja që ka ndodhë. Aty u pa që osht' një forcë, një energji e popullit, që të njëjtën kohë kur osht' e popullit osht' edhe e Zotit, që thotë ajo fjala vjetër e popullit, "Vox populi vox dei".

Kështu që, e kanë dhanë një kontribut të jashtëzakonshëm mediat tana, intelektualët tanë, gazetarët, bujqit, punëtorët e thjesht, amviset, nxansit, studentët, si një trup i vetëm. E konsideroj që kjo ka qenë rezultat i të gjithëve sikur që funksionon trupi, dhe nuk osht' vetëm syni e durte, po jonë secila gjymtyrë e trupit e kryen funksionin e vet perfekt për të dalë organizmi me funksionu qysh duhet, për të jetu me mbajtë jetën gjallë, qat' kuptim po thom. Zagrebi e ka dhanë një kontribut, po thom radio Zagrebi e ka dhanë një kontribut të jashtëzakonshëm sepse njoftoheshim për rastet se çka ka ndodh. Edhe delegacionet e ndryshme të jashtit që vijshin, Këshilli i Drejtave të Njeriut në atë kohë ka qenë Sara Duran, në komunën në Novosellë edhe nja dy vene tjera të asaj komune. Ka qenë nje Senator Belg, Welli Keppersi që osht' fasionu dhe ka metë pa mend, si me thanë, për funksionimin, formën mënyrën, degjueshmërinë. Bile, bile ai Welli Keppers pat' thanë njëherëm "Gjyqet te ne nuk funksionojnë, me krejt procedurat e shtetit kaq fuqishëm", qe osht' edhe në fotografi. Po thom, ka pasë edhe grua që e ka falë gjakin e burrit, grua që ka falë gjakin e djalit se s'e ka pasë burrin gjallë. Domethanë, krejt nuk di kategori që s'ka qenë të përfshimë edhe në pajtime, po të njëjtën kohë edhe në dhunë edhe në malltetime.

Erëmirë Krasniqi: A i përdorshit këto si argumente kur pajtojshit njerëz, krejt këtë dhunën që u ushtrojke ndaj popullatës së Kosovës?

Sali Cacaj: Dhunën me argumente e me fotografi asnjherë s'e kemi prezantu sepse për atë kanë qenë veç të njoftum prej shtypit edhe kanë qenë...

Erëmirë Krasniqi: Jo, jo, jo, po mendoj, ju kur shkojshit në pajtime nëpër oda, domethanë dhunën që u ushtrojke prej anës së Serbisë? A i informojshit njerëzit?

Sali Cacaj: Po, ishte evidente. Na faktikisht, faktikisht kur u mledhshim aty, aty nuk ishte një njeri, në

dhomë ishin noshta dhjetë, njëzet vet ishim, prej tyne ishte e pamundur që ma shumë se gjysa nuk kishin ndigju ose lexu ose ndigjue prej mediave, për çka kishte ndodhur. Na shpesh herë ju thojshim, “A e patë mbramë çka ka ndodh kjo, kjo, kjo,” kaniherë kishin dëshirë m’i njoftu pak ma shumë. Edhe ajo osht’, ka qenë si faktor, po. Me thanë të drejtën, absolut kryesorja ka qenë Kosovës, rinisë së Kosovës dhe popullit të Kosovës. Kjo ka qenë maksima se ka dhanë rezultate optimale. Tash në momente të caktume për me ia përkujtua çka ndodhi atje, noshta nesër mund t’na ndodh edhe neve qitu, kanë qenë, por jo qaq shumë, domethanë nuk janë lëshu në ato gjana, nuk janë lëshu ata, se jo unë. Drejtpërdrejt mu nuk më ka ra, më ka ra prej ditës së parë ku kom përgadit rastin te gjaku i parë, te këta të motrës, të Idriz Boçollit. Me gjithë Nimonim, jemi kanë pasaj te keta Idrizi që janë bashku, qe jonë fotografitë {i referohet fotografive të tija që i ka me vete}.

Erëmirë Krasniqi: A keni naj rast që kishit dashtë me na tregu, që ka qenë interesant, që ju kujtohet?

Sali Cacaj:... Por momente kur ju thojshim, “Dilni jashtë, boni dert”, ju thojke Profesor Antoni, “Boni dert me familje, najsen që s’po muni me na thanë ne, hajde na ju presim këtu edhe sot një javë edhe sot dy javë, por kjo punë duhet m’u kry”. Ka pasë rast që ka tregu personi që këtu nuk osht’ deklarë ka thanë, “Po, duhet me fal.” A kështu, në anën tjetër i ka thanë, “Merri veshi kulet ti!” Kulet janë këto të grave, a e din, si me thanë, por nashta arsyetohet ajo, se ai e ka pasë vlla që i ka thanë, a tjetri e ka pasë djal. Kështu që, kush kupton çdo gja, falë çdo gja. Noshta e ka shty një arsye për me thanë, se s’ka mujt me bo ballë për t’ia falë gjakin atina që e ka vra, se nuk osht’ lehtë. Qysh thojnë, mos kofsha në lëkurë tyne, veç ata e dijnë, as gjumin gjumë, as gëzimin gëzim në jetën e vet nuk e kanë përjetu, vështirë osht’, vështirë osht’.

Erëmirë Krasniqi: Kur përfundun pajtimet, po mendoj organizimi i këtyne tubimeve kur përfundoi?

Sali Cacaj: Thashë nje gja, une fola vetëm për pjesën fillestare dhe kryesore qe ka qenë si me thanë ajo ma thelbësorja. Jehona e aktiviteteve të pajtimeve të gjaqeve pastaj në secilën komunë u formu grupet e pajtimit të gjaqeve që e kanë kry funksionin e vet në krejt Kosovën, bile bile shkun edhe në Plavë dhe Guci edhe në Tuz edhe në rrethin e Ulqinit. Pastaj kanë shku edhe në Preshevë, Bujanovc, në Tetovë, në Kumanove edhe Dibër. Ka pasë si jehona e tilla kudo që kanë qenë, edhe jashtë edhe në Gjermani edhe Austri edhe Zvicërr edhe Amerikë edhe çdokund, ka qenë ni senzibilizim noshta i papërshkrushëm. Por situata, momenti kulminant për t’u solidarizu me një çështje që u konsideru kombëtare ma shumë se çdo gja tjetër, se edhe humane si çdo gja edhe sa individualisht për t’u liru nga përgjegjësitë apo nga rasti që ka qenë qoftë i vramë apo që e kanë vra. Ka qenë ma shumë kombëtare, ma shumë ajo interesi i përgjithshëm, domethanë, noshta po gaboj që po e quj kombëtare, por vet rastet që kanë ndodhë janë mrena pjesës tanë të popullit. E kur osht’ e përgjithshme, gjithëpopullore apo kombëtare. Po them kombëtare, sepse ka qenë mrena suazave vetëm tanë- shqiptare, që të tjerët që i kishim edhe minoritetin Turq nuk na ka ra që kanë pasë, as Serb nuk na ka ra që kanë pasë, që kanë kërku ndihmë m’i pajtu njerëzit për vrasje.

Erëmirë Krasniqi: A ka pasë raste ndërftare, me siguri se po, por ndërretnike?

Sali Cacaj: Ndërretnike, jo, jo, nuk më kujtohen momentalisht, jo ndërretnike, jo që jonë konfrontu me polici, jo kishne. Në kohën e ish pushtetit të mëparshëm, po me ata s’ke pasë çka m’u pajtu se ato

pushteti e ka kriju ndaj shtetit... s'kemi pasë.

Erëmirë Krasniqi: E pata pa një artikull në Rilindje të '90-tave, që gjatë pajtimeve pajtohet një familje serbe me shqiptare, për qata thashë, a ka pasë ndonjë rast?

Sali Cacaj: Momentalisht nuk po më kujtohet konkretisht, e di diçka, por sikur të pa sqarume, si në mjegull e kom, megjithatë kanë kalu 26 vite. Por, kryesisht po thom osht'... une fola ça kom qenë prezent. Me të gjitha këto dhe jehona e pajtimeve e ka bo që populli të unifikohet, të bashkohet ma tepër dhe të kqyr interesin e përgjithshëm dhe të funksionoj si një trup i vetëm. Pastaj vet rezultati i qasaj është prej viteve të '90-ta derisa që u finalizu me luftën a? Kështu që jehona e Pajtimit të Gjaqeve ka qenë faktori kryesor unifikus i popullit, dhe ndër-vllaznor që kanë pasë konflikte ndër-fshatarë, ndër-regjion, edhe rgjioneve të ndryshme dhe ndër-fetari që ka pasë. Kem pasë raste të besimit, njerit e tjetrit në mesin e shqiptarëve, po edhe ato [raste] janë falë.

[Video intervista është prerë]

Sali Cacaj:...une s'kom qenë i interesum me bo ekspozita, me ba ekspozita më vinte keq në atë tragjedinë tanë, që në rrethin e malltertimeve, me dhunën e njerzve me ba ekspozita, me ba një afirmimet personal, s'e kom ni vetën mirë.

Erëmirë Krasniqi: Ju e keni kriju njëfarë gjuhe vizuele të këtyre ngjarjeve?

Sali Cacaj: Po, e kom ba. Po, zakonisht në kohë të luftës, por edhe në fillim, në malltertime tash kanë ba në regjion, po përqindja ma e madhe ka qenë e fotografive të mija edhe mrena dhe jashtë, t'kullave qe kom pasë përpara që kom fotografu. Një pjesë kanë shpëtu që jonë konë qaty në lokal, që m'i patën largu do miq, e shokë që m'i patën mshef. Një prift në Pejë aty i ka mshef në tokë, qato me kanë shpetue. Domethanë, të pajtimeve, të maltretimeve, një pjesë të kullave, një pjesë t'kullave kryesisht m'u kanë dëmtu, të Arbreshëve, të Avranitasve që s'i kom ma. Edhe mas luftime, pak para luftime qito çka kanë qenë të përzime me qita negativa si do si kështu, edhe këto të mas luftime të aktiviteteve të Presidentit të LDK-së kom. Kom edhe të Kuvenit PSHDK-së edhe të Social Demokratës edhe të Sindikatit nja dy takime, edhe zgjedhjeve të para luftës nja dy-tri takime edhe të mbledhjeve ku u majke konferenca për shtyp çdo të premtë.

Erëmirë Krasniqi: A jeni hala anëtar i LDK-së?

Sali Cacaj: Jo, jom pjesë pasive, grupet po e bajnë t'veten edhe natyrisht sikur selektarët p'i zgjedhin lojtarët që i konvenojnë. Une kom qenë anëtar i Kryesisë në kohën e Presidentit, veprimtar edhe kom kry punët ma kryesore, si me thanë, mrena dhe jashtë. Edhe të fundit atë detyrën që e kom pasë ma shumë se t'vështirë, kam qenë Shef i Protokollit të Vorrimit të Presidentit. Domethanë, krejt e kanë kry funksionin e vet, por unë kom pasë pergjegjësinë ma t'madhe gati. Më ka ra me vorrime tëndryshme që kanë ndodh, qoftë që na i vrajke policia, qoftë edhe mas luftime që na kanë vra njerëzit tanë. Fatkeqsisht u dashtë me u marrë, se u dashtë m'u vorros njerëzit. Pa e pasë profesion jom marrë me organizimin e vorreve, pa pasë profesion pajtimin jam marrë edhe me ata, pa e pasë profesion dokumentarin e gazetarin, si me thanë, fotografinë gazetareske publicistike, jo qashtu, unë nuk kom pasë leje i akreditum si fotograf i rrugës. Mu m'i kanë marrë nja dhjetë herë e ma shumë, ndoshta në

vlerë 40-50 mijë marka në atë kohë. Ta merrke dhe thojke, “Ti e ki lejen për dugoj ha?” Se të ngjike në regjion, edhe une e njëfsha, thojke, “Ani vjen e merr nesër”, ec e shko merre. Kushtonte aparati një mijë, një mijë e pesqind, dy mijë. Kështu.

[Intervistuesja kërkon nga folësi të shtojë diçka për fund, nëse ka mbetur pa u thënë përgjatë intervistës. Pyetja është prerë nga video intervista.]

Sali Cacaj: Jehona u konë e jashtzakonshme, të thashë, e jashtzakonshme, në Këshill të Drejtave të Njeriut çdo të premtë e kemi pasë mbledhjen për nontë vjet, e di edhe ma s’pari kur ka qenë, i pari, i dyti, i treti deri te n’fund që ka qenë Ademi. Si kryetar të Këshillit kem prit delegacione, kom kujdestaru në Këshill, kom prezentu qindra herë materialet. Në Këshillin e Drejtave të Njeriut osht’ ba një punë e jashtzakonshme, aty ka qenë një pjesë e elites intelektuale t’përfshirë, ka funksionue në menyrën mjaft të mirë nëpërmes komunave që kanë qenë nënkëshill edhe nëndegët e komunave i kanë pasë njerzit nënëpërfaqësim. Nga secili fshat ashtu qysh i kanë pasë edhe në komisionin për informim çdo herë vijshin delegacionet e jashtme, u prezentojshin dokumentet, fotografitë, vërtetimin e mjekut mbi rastin, mbi dhunën që kishte ndodhë, mbi dhunën e policisë, kryesisht policisë dhe sigurimit shtetëror të Serbisë, niherë të Jugosllavisë, e mandej Serbisë e të Malit të Zi, pastaj vetëm Serbisë, se kështu ka qenë shkallë- shkallë.

Reni ka qenë, secili i ka pasë fajlet e veta, na kemi kujdestaru çdo dhjetë ditë, çdo javë kom kujdestaru edhe une, kam sjell materiale sa herë ka qenë nevoja, qindra mijra fotografi domethanë, disa qindra mijra fotografi i kam sjell. Sepse siç ju thashë, i punojsha vet me makinë, e kisha makinën e fotografisë, jo vetëm të regjionit që i kisha fotografu, por i merrsha negativat i punojsha, i kthejshim apert këtu. Ka funksionu jashtëzakonisht mirë, do raste ma karakteristike kanë qenë delegacionet e vazhdushme që vijshin, gazetarët e ndryshëm, diplomatë të ndryshëm, njerëzit sekretari Zenuni, pastaj tjetri tjetri që janë ndërru me kohën. Kryetari i Këshillit Bajram Kelmendi etj., e deri te Ademi edhe Profesor Marki, Adem Bajri, Imer Jaka, Nekibja, Avni Spahiu edhe shumë e shumë të tjerë. Edhe Azemi ka qenë Kryetar i Këshillit të Drejtave të Njeriut. E kanë prezentu dhunën me fakte dhe prova, më kujtohet kam qenë prezent, po edhe në atë mbledhje si shumicën e mbledhjeve që Bajram Kelmendi ka kërkuë prej Kryetarit të Këshillit të Drejtave të Njeriut, Adem Demaqit që me aprovu me ngrit një aktakuzë penale në gjykatën e Hagës kundër Milosheviqit. Duhet të jenë proces-verbalet në mbledhje dhe argumentet edhe osht’ aprovu një zani. Aty për aty osht’ caktu një komision për përgaditjen e landës.

Erëmirë Krasniqi: Cili komision?

Sali Cacaj: Komisioni për përgatitjen e landës kundra, dëshmive, dëshmive faktikisht në Hagë m’i çue. Ka qenë Bajrami kryesori, ka qenë Azemi, Adem Bajri, Fazli Bala qe harrova, Profesor Marku, Ymer Jaka, Zenun Qela edhe unë kom qenë i përfshimë në atë Komision. I kom ofru faktet, provat e fotografisë, kemi përgatitë dy-tri herë me nga pesë mijë fotografi, të cilat janë përcjellë për, për këtë landë, për të dëshmu provat dhe faktet.

Erëmirë Krasniqi: Ka qenë në ‘96, a ‘97?

Sali Cacaj: Jo, ma herët ka qenë, nuk jom i sigurt, po më duket '96 Azemi ka vdekë, më duket ka qenë '94, tash mund të jetë pak ma herët, a pak ma vonë. Dhe tash njeriu ka të drejtë me mendu, po nashta osht' faktori kryesor që Bajramin e kanë zhduk me gjithë fëmijë se e pat' bo landën. Por, ai edhe zyrtarisht ka pasë dal në shtyp që e ka bo landën, ata juristat, avokatat që e kanë bo landën Fazli Bala, Adem Bajri, Mustafë Radoniqi ka qenë aty. Kerkoj falje se nuk i thashë njerzit me ka krejt, kështu që kanë qenë, kanë qenë dikun nja dhjetë, tetë avokat, ka qenë edhe Nekibja.

Erëmirë Krasniqi: Këto landë a u ndërtojshin në bazë të fakteve, provave që e lidhnin me rastin e kosovarëve?

Sali Cacaj: Rastet, të gjitha rastet ma të randa i kemi zgedh se i kem pasë edhe pleqtë 80- 85 vjeçar të rrahun edhe te malltretum edhe gra edhe fëmijë kanë qenë të rrahun osht' fjala. Po, ka qenë edhe pjesa tjetër e ushtrisë.

Erëmirë Krasniqi: Arkivolet?

Sali Cacaj: Po, po, edhe arkivolet qata që na e kemi pasë fakte prova dëshmitë. Pastaj për rastet e vrasjeve që kanë qenë jo të rralla, që kanë dalë prej policie, kanë hy e kanë dalë te vdekun prej policie në Deçan, Pejë po më duket, e Klinë më duket. Qesi edhe Deçan kanë qenë Zenun Lushaj, ata mësues, dy mësues që kanë qenë të... qata dy mësues, raste të ndryshme kanë qenë, si me thanë, qito raste që janë konsideru si ma të randa, janë mbledh raportet mjeksore, që i kem pasë, nëse s'gabaj Bakalli, si ka qenë ai që i ka kry obduksionet në atë kohë. Ka pasë, edhe ai u konë anëtar i Këshillit, i krynte obduksionet zyrtarisht, raportet e tyne, raportin e tij, raportet e mjekut. Dhe sipas atyre në mënyrë profesionale janë mbledh provat dhe faktetet, natyrisht edhe t'u e bashkangjité materialin fotografik.

Erëmirë Krasniqi: ...deri kur keni punu në Këshill, aktivitetet e juja në Këshill?

Sali Cacaj: Në Këshill, deri n'luftë, si e kem pasë.